בית קברות, מחצבה ושרידי כנסייה בכתף הינום, ירושלים

רינה אבנר ויחיאל זלינגר

״כתף הינום״ נמצא ממערב להר ציון, על גבעה נישאת (763 מ׳ גובה מעל פני הים), התחומה במערב בעמק רפאים ובמזרח, בקניון העמוק של גיא בן־הינום (נ״צ רי״ח 22135–50/63070–80, רי״י 17135–50/13070–80; איורים 1, 2). רחוב עמק רפאים מקיף את הגבעה ממערב, ורחוב דוד רמז מתעקל ומקיף את הגבעה מדרום. במזרח תחום האתר בדרך חברון היורדת מהצומת של דרך חברון ורחוב דוד רמז צפונה אל הסביל של ברכת הסולטאן. ייתכן שבעת סלילת הכבישים הללו נפגעו עתיקות השייכות לאתר שבכתף הינום, ואפשר שהשטח החפור הוא חלק מאתר גדול יותר. בנוף המרהיב הנשקף מהגבעה שעל כתף הינום נראים מקומות ומבנים מפורסמים בתולדות ירושלים, דוגמת כפר השילוח (במזרח); הר ציון, החומה המערבית ומגדל דוד (בצפון־מזרח); גיא בן־הינום, ברכת הסולטאן, הסינמטק ושכונת משכנות שאננים (בצפון); ומלון המלך דוד, בניין ימק״א ושכונת ממילא (בצפון). במערב נראים על הרכס בתי שכונת קוממיות (טלבייה), ולמרגלות הרכס משתרע גן פעמון הדרור. מדרום־מערב, לאורך רחוב עמק רפאים, ניצבים בתי המושבה הגרמנית, וממזרחה — מלון הר ציון, לשעבר בית החולים של יוחנן הקדוש, חקל־דמא וכנסיית אונופריוס הקדוש.

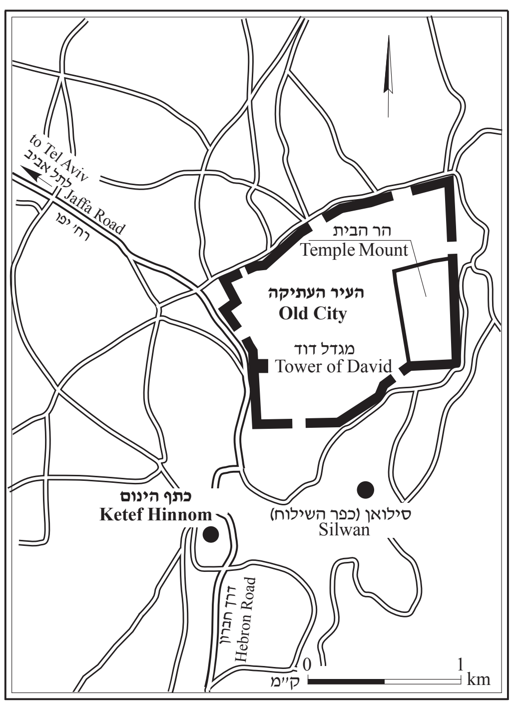

איור 1. מפת איתור.

כתף הינום נמצא על קו פרשת המים, בתוואי שבו עברה דרך גב ההר שהוליכה מירושלים דרומה לבית לחם, ומשם לחברון ולבאר שבע. מבחינה טופוגרפית, זוהי נקודת מעבר חשובה בין הדרך הראשית של גב ההר לדרך המשנית שהסתעפה ממנה אל כפר השילוח ואל העיר העתיקה של ירושלים.

תולדות המחקר

השם הערבי של הגבעה, ״ראס א־דאבוס״ (בערבית: ״ראש הסיכה״ או ״ראש הירך״), מופיע במפה מאמצע המאה הי״ט (ברקאי תשמ״ט:37, הערה 1; Barkay 1994:85). ברקאי זיהה את האתר עם המקום הקשור בפרשת ״פילגש בגבעה״, בגבול שבין נחלת יהודה לבין נחלת בנימין (יהושע טו:8; יח:17), שם החליט האיש משבט לוי להימנע מלהיכנס לעיר יבוס (שופטים יט:10–12) ולכן המשיך בדרכו לגבעה שבגבול שבט בנימין (ברקאי תשמ״ה:95; Barkay 1994:85).

בפסגת הגבעה של כתף הינום מתנוססת מצודה מהתקופה העות׳מאנית, ״קצ׳ר אל ע׳זאל״ (״מצודת הצבי״), ששימשה בעבר את הקונסוליה הבריטית (Barkay 1994:88).

מבנים נוספים באזור הם ״הח׳אן הירושלמי״, ששימש בתקופה העות׳מאנית בית מלאכה למשי (Barkay 1994:88), ומכלול הכנסייה הסקוטית על־שם אנדרו הקדוש והאכסניה הצמודה אליה, שנבנו

איור 2. השטח לפני תחילת החפירה, מבט כללי לכיוון דרום־מערב.

בשנת 1927. אפסיס הכנסייה הסקוטית נבנה על מערת קבורה מתקופת הברזל. זוהי המערה הדרומית משבע מערות הממוקמות בשורה באותו קו גובה (ברקאי תשמ״ט:37, הערה 3; Galling 1936:78). בשנת 1940 ערך א״ס אל־חוסייני חפירת הצלה במורד המערבי של כתף הינום, ברחוב רמז, מצפון ל״ח׳אן הירושלמי״, אך החפירה לא פורסמה. חוסייני גילה בחפירתו רצפת פסיפס המרמזת על קיומם של כנסייה ומנזר (ברקאי תשמ״ו:13).

את עיקר המחקר בכתף הינום ערך ג׳ ברקאי. הוא סקר את הגבעה בשנים 1971–1975, ובעקבות הסקר ערך במקום שבע עונות חפירה (בשנים 1975, 1979, 1980, 1989, 1994 ו־1996; ברקאי תשמ״ט:38, הערות 3–5; טרם פורסם דוח סופי). בחפירות נחשפו שבע מערות קבורה המתוארכות לתקופת הברזל 2–3, אך הקבורה בהן נמשכה ברציפות גם בתקופות מאוחרות; שתיים מהן המשיכו לשמש עד התקופה הרומית (מערה 51 שימשה עד התקופה הרומית הקדומה, ומערה 34 — עד התקופה הרומית המאוחרת, המאה הג׳ לסה״נ).

בצפון האתר ובמזרחו גילה ברקאי מחצבה, שאותה תיארך לימי הבית השני (ברקאי תשמ״ו:21). לתקופה זו שייכים גם קברים כרויים בקרקע (לא חצובים בסלע), חלקם מדופנים באבני שדה ומכוסים בלוחות אבן; רק בחלקם נמצאו עצמות אדם כפי שמצאנו בחפירתנו (ר׳ להלן). ליד כמה מהקברים נמצאו מטבעות נציבים, המתארכים אותם לשלהי ימי הבית השני.

מן התקופה הרומית המאוחרת גילה ברקאי מוקדי אש — עדות לקרמציה — וסירי בישול ששימשו אורנות לקבורה (ברקאי תשמ״ו:19). לדעתו, שימשה הגבעה בית קברות לחיילי הלגיון הרומי העשירי, שחנה מעברו השני של הגיא, מדרום למצודת מגדל דוד. כמו כן, הוא גילה קברי פיר עמוקים, חצובים בסלע. משכבי הקבורה נחצבו בתחתית שוחה מלבנית, שבחלקה העליון נחצב מעין מדף להנחת לוחות האבן שכיסו אותה. קברים אלו תוארכו למאה הג׳ לסה״נ. מסמרים אחדים השייכים כנראה לסנדלי הנפטרים, נתגלו בקברי הפיר, ומסמרים אחדים נמצאו גם סמוך לקברי הקרמציה (גבי ברקאי, מידע בעל פה).

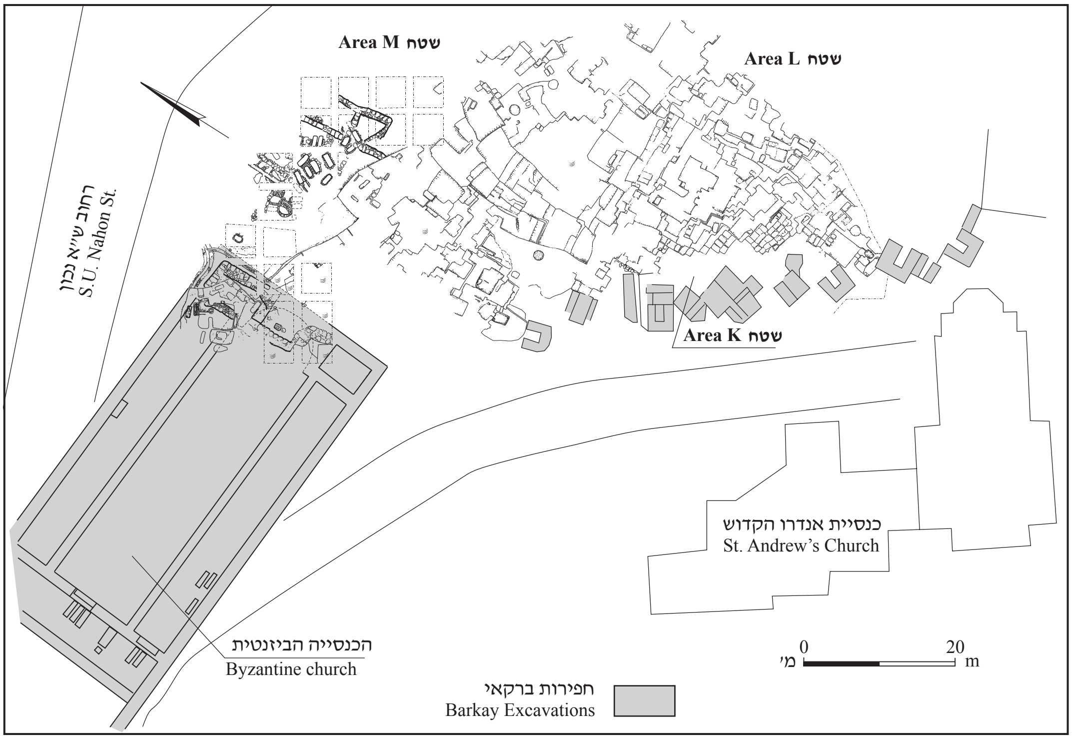

תכנית 1. תכנית החפירה ביחס לחפירות ברקאי.

השרידים העיקריים מהתקופה הביזנטית שגילה ברקאי (תשמ״ו:15) שייכים למבנה באורך משוחזר של 45 מ׳ וברוחב 25 מ׳. הוא שחזר את המבנה ככנסיית בזיליקה, שבמזרחה אפסיס ומשני צדיו שני חדרי עזר. תחת רצפת הנרתקס התגלתה קריפטה מקורה בקמרון בנוי אבני גזית, ובה שלושה קברים שקירותיהם טויחו וצוירו בפרסקו מעוטר בצלבים. הצלבים מתוארים כעשויים ממתכת ומשובצים באבני חן. כמו כן, נמצאו אבני פסיפס מזכוכית, בחלקם עלי זהב, שעיטרו את קירות הכנסייה. כן נמצאו לוחיות אבן ופיסות שיש במגוון צבעים, מנוסרים בדגמים גאומטריים (״אופוס סקטילה״), שבהן רוצפה הכנסייה, לפחות בחלקיה החשובים. ממצאים אלו מלמדים על פאר הכנסייה.

ממזרח לכנסייה חשף ברקאי שרידי מבנים, ובהם ממגורה, בור מים גדול ותעלות מטויחות. לדעתו, הם היו שייכים למנזר שהיה במקום, שבמרכזו הכנסייה המפוארת (ברקאי תשמ״ו:15).

ברקאי הציע לזהות את השרידים בכתף הינום עם ״כנסיית גיאורגיוס הקדוש שמחוץ לחומות״, או ״כנסיית גיאורגיוס הקדוש מחוץ למגדל דוד״ (ברקאי תשמ״ה:97; Barkay 1994:90). הצעתו דחקה זיהוי קודם, שלפיו כנסייה זו ממוקמת במערב ירושלים, בשכונת שיח׳ באדר (אבי־יונה תש״י), כיום ליד בנייני האומה. ברם, בעקבות חפירות שערכו ב׳ ארובס וח׳ גודלפוס בבנייני האומה, נדחקה הצעתו של אבי־יונה והוצע זיהוי אחר (Arubas and Goldfus 2005:11 and n. 3).

החפירה

בשנת 1999 נערכה חפירת הצלה בשטח שממזרח לכנסיית אנדרו הקדוש (״הכנסייה הסקוטית״) וממזרח לכביש הפנימי העולה אל הכנסייה ואכסנייתה (שטח M; תכנית 1). מדרום לו, בשטח L, נחשפה מחצבה על רוב המדרון. שטח K הוא מדף סלע הצמוד למערות הקבורה שחפר ברקאי; שטח זה נמצא מאחורי מרכז מורשת מנחם בגין, ממזרח לכנסייה הסקוטית. בחפירה נמצאו ממצאים אדריכליים מן התקופות שנמצאו בחפירות הקודמות באתר, למעט התקופות העות׳מאנית והאסלאמית (נספח 1). עקב התפרעות של גורמים חרדיים הואט קצב החפירה, והיא נמשכה בהפסקות גם בשנים 2002–2004.[1]

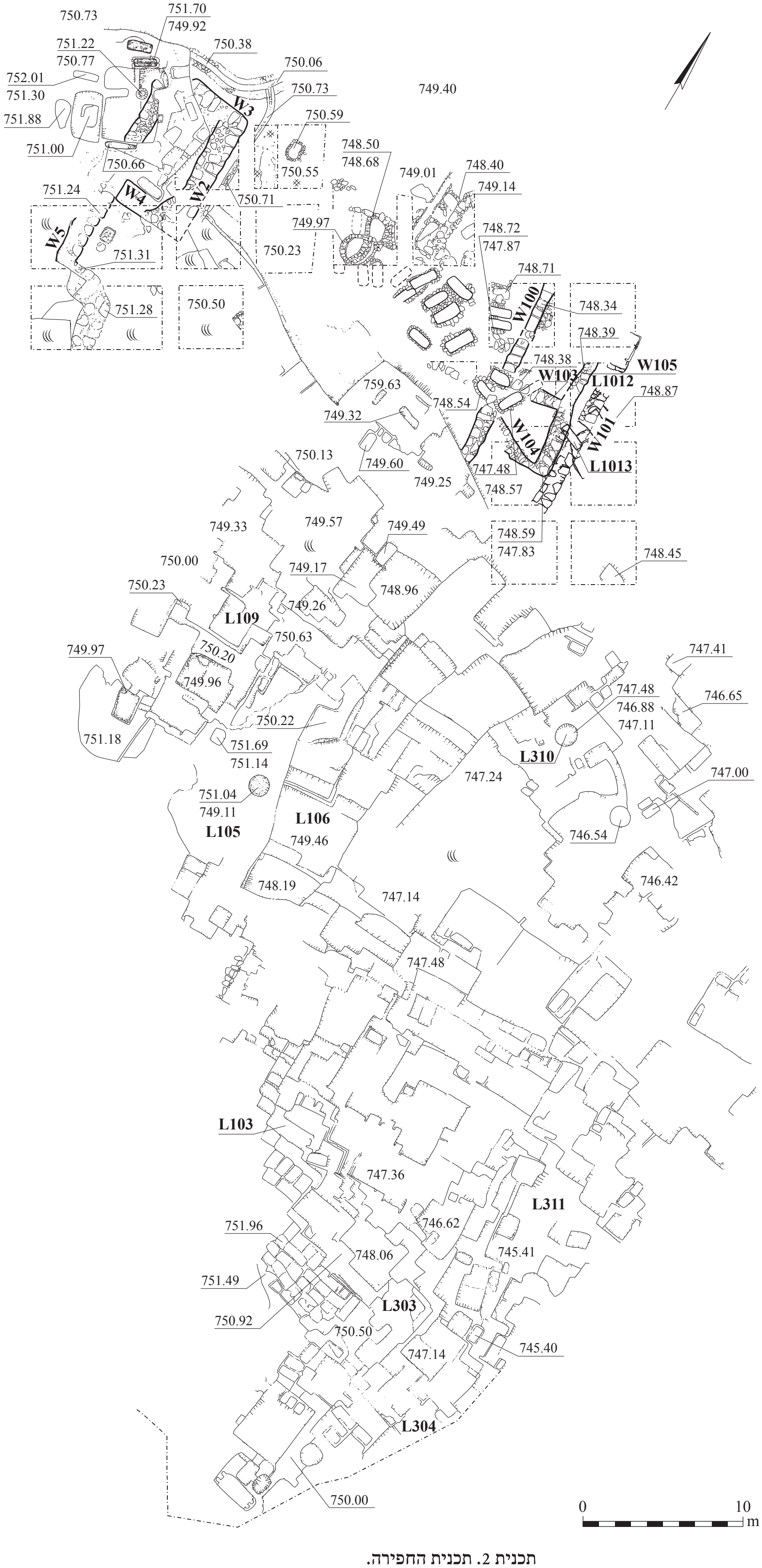

תכנית 2. תכנית החפירה.

תקופת הברזל והתקופה הפרסית

במזרח שטח החפירה (תכנית 2) נחפרה מחצבה מימי הבית השני. בחפירה זו התגלתה במחצבה מאספה מתקופת הברזל (L310). נראה שמאספה זו, בדומה לאלו שגילה באתר ברקאי (תשמ״ו:22–29), שימשה מתקופת הברזל 2 עד התקופה הפרסית, ואולי היא השריד היחיד ממערת קבורה מתקופת הברזל שנהרסה מפעילות המחצבה. למאספה מתאר עגול (1.32 מ׳ קוטר, 0.93 מ׳ גובה השתמרות מרבי), ובתוכה נמצאו שברי גוף של פכיות מהמאה הו׳ לפסה״נ ושבר גוף יחיד של פכית, שזמנה ככל הנראה המאה הה׳ לפסה״נ.[2] בחפירה לא נמצאו חפצי לוואי ששימשו מנחות קבורה, אלא רק עצמות אדם של לפחות 30 נפטרים, משני המינים ובמגוון גילים (ר׳ נגר, כרך זה).

במהלך החפירה סונן העפר סמוך למערות הקבורה שחפר ברקאי, אך לא נתגלה ממצא השייך להן. במילויים שנחפרו בצפון האתר (L1013, L1018, ו־L1021; תכנית 3) נמצאו פריטים מתקופת הברזל (איורים 13: 2–4; 18) ומהתקופה הפרסית (איור 13: 1, 5). אפשר שמקור כלים אלו במערת קבורה אחרת שהייתה באזור זה ונהרסה אף היא מפעולת המחצבה.[3]

התקופה הרומית הקדומה

בתקופה זו של ימי הבית השני פעלה באתר מחצבה. המחצבה השתרעה על פני כל השטח שנחפר ב־1999 (איורים 3–5; תכניות 2, 3), ושרידיה התגלו בכל שטחי החפירה. סימני החציבה הגיעו עד למערות הקבורה מתקופת הברזל (שטח K), במקום שבו היו אמורות להיות חצרות הכניסה למערות. מדרגות, ובהן סימני חציבה של אבנים, נמצאו בכל המדרון המזרחי וכן סמוך לכנסייה הביזנטית. בכמה מקומות בצפון־מערב שטח החפירה (להלן) נמצאו אבנים שנחצבו אך נותרו באתרן: מול מערה 11 (לפי מספורו של ברקאי) נמצאו חמש אבנים סדורות בשורה, ובשתי אבנים אחרות אפשר לראות תעלה אופקית המעידה על שיטת החציבה. שתי אבנים גדולות במיוחד נמצאו: האחת, אורכה 1.48 מ׳ ורוחבה 0.8 מ׳, והשנייה, אורכה 3.2 מ׳ ורוחבה 1 מ׳ (איור 4). קשה לתארך את המחצבה, אך אפשר להניח שהיא שימשה בתקופות אחדות, כפי שמעיד הממצא הקרמי, שתאריכו מתקופת הברזל

איור 3. המחצבה, מבט לדרום־מערב.

איור 4. אבן חצובה במחצבה, מבט למערב.

איור 5. חלק ממחצבת חצר, מבט למזרח.

עד התקופה העות׳מאנית. בדרום־מזרח האתר, על הסלע, נמצא ריכוז חרסים, בעיקר שברי גוף של צפחות ופכיות מהתקופה הרומית הקדומה (איור 14: 2).

המחצבה (איורים 3–5)

במחצבה אפשר להבחין היטב בשכבות מִסלע אחדות, האופייניות למבנה הגאולוגי המוכר בכל אזור ירושלים (פיקרד תשט״ז; אבנימלך תשי״ז). בחתך הגאולוגי סוגים אחדים של סלעי גיר, בעיקר מתצורת בענה, מגיל טורון בחבורת יהודה, אולם במחצבה עצמה, השכבה השלטת היא שכבת סלע גיר רך, צפוף וגבישי מסוג מלכה. סוג זה קשה, אך נוח לחציבה ולסיתות. במקורו הוא רך למדי אך עם חשיפתו לאוויר הוא הולך ומתקשה (Canaan 1933). אורך המחצבה מצפון לדרום 60 מ׳, ורוחבה המרבי בציר מזרח–מערב 35 מ׳, דהיינו שטח של 2100 מ״ר. בחפירה נחשף רק חלק מהמחצבה, וברור, על סמך השרידים בפני השטח, כי היא נמשכה לדרום.

בכל שטח החפירה לא נשאר אזור שלא הופרע בתקופות קדומות, ולכן אי אפשר לחשב את כמות האבנים שהוצאה מהמחצבה ולשחזר את גובה פני השטח המקוריים. במחצבה הובחנו מגוון שיטות חציבה (ר׳ ספראי וששון תשס״א: 4–8):

מחצבת מדרגות.— רוב שטח המחצבה נחצב בשיטה זו, שהיא היעילה ביותר, הן מבחינת נוחות העבודה הן מבחינת ניצול האבן (איור 3). החוצבים יצרו מדרגות שגודלן נקבע על פי גודל האבן הרצויה, וכך הם הגיעו כמעט לכל פינות האבן

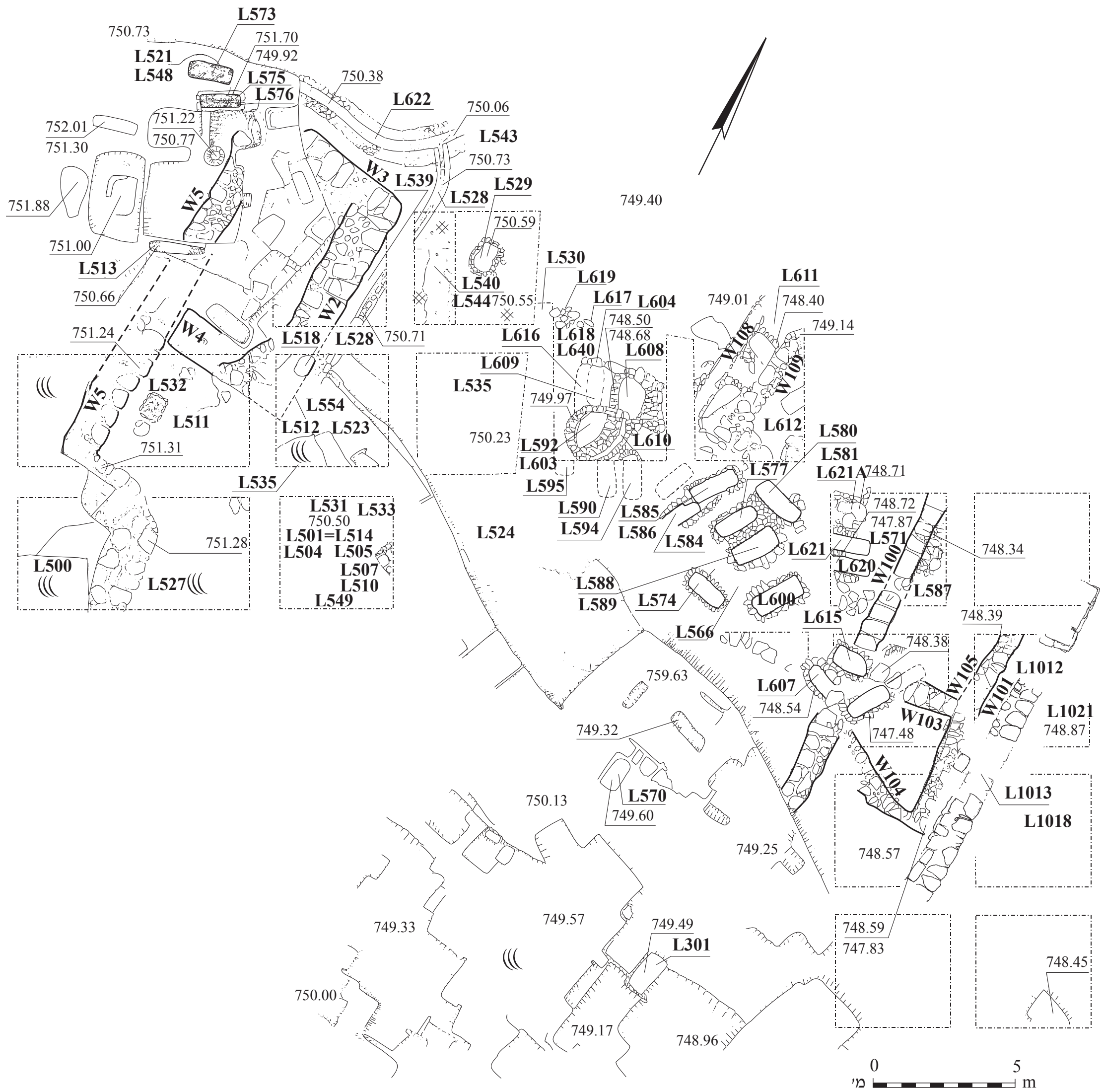

תכנית 3. שטח M.

הנחצבת וצדיה. שיטה זו, שבה כל אחד מהחוצבים עובד במפלס אחר, אפשרה עבודה בו־זמנית של כמה חוצבים.

מחצבת חצר.— בכמה מקומות, בעיקר סמוך לקירות זקופים, נוצרו מעין חצרות סגורות או פתוחות שלהן בדרך כלל שלוש דפנות סלע גבוהות (איור 5). בשיטה זו לא הפריעו העובדים זה לזה, שכן כל אחד עבד בצד אחר וכך נמנעה התזת נתזים ושבבי אבן על חוצבים אחרים.

מחצבת רצפה.— בשיטה זו נחצבו אבנים מפני הסלע, הן בשלבי פתיחת המחצבה הן בתהליך פילוס הקרקע תוך כדי הרחבתה. במחצבה מסוג זה התפוקה נמוכה מאוד, שכן מספר העובדים בה מוגבל. תעלות החציבה הרבות שרדו במחצבה מלמדות על כלי החציבה ששימשו להוצאת האבנים. נראה שהשתמשו בשני סוגי אזמלים לפחות: האחד ברוחב 2–3 ס״מ, והשני ברוחב 5–6 ס״מ. בחפירות ברקאי (מידע בעל פה) נמצאו שני קרדומי חציבה ויתד מברזל (במשקל 8 ק״ג).

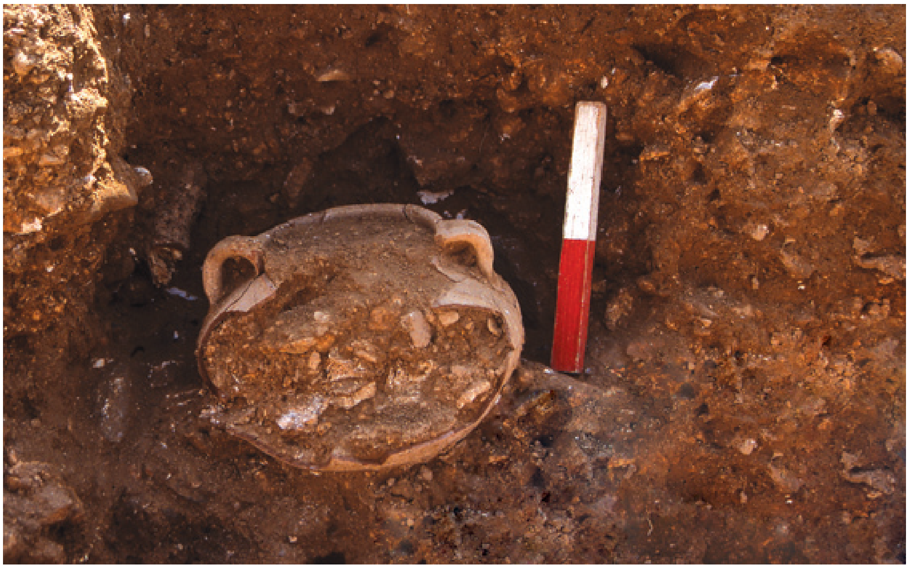

איור 6. קבורת קרמציה (L554), מבט למזרח.

התקופה הרומית המאוחרת

לתקופה זו מיוחסים שלושה טיפוסי קברים:

1. קרמציה וקבורה בקנקן (איור 16: 1) **או בסיר בישול** (איור 16: 9). שש קבורות נמצאו סמוך לכנסייה ממזרח. בשתיים מהן (L527, L554; איור 6) שימשו סירי בישול אורנות (איור 16: 9), ובארבע מהן (L505, L507, L523, L527) שימשו קנקנים. בשני מקומות אחרים (L532 ו־L533) נמצאו עצמות שרופות, ולידן בקבוק זכוכית דמוי פמוט (לא אויר).

2. קבר פיר חצוב, שבקרקעיתו שוקת חצובה. שני קברים מטיפוס זה, שנתגלו בחפירות ברקאי, נוקו במהלך החפירה. כן נחשפו שלושה קברים נוספים מטיפוס זה. כולם, למעט אחד שלא נחפר (L607), נמצאו באזור הסטיו הצפוני של הכנסייה. אפשר שקבר זה (1.5 מ׳ אורך, 0.5 מ׳ רוחב, 0.53 מ׳ עומק) היה במקור קבר מדופן, שדופנותיו נהרסו במהלך התקופה הביזנטית. בשל העובדה שהקירות התוחמים את הסטיו הצפוני של הכנסייה ואת החדר שמצפון לאפסיס נבנו מעל הקברים, יש לקבוע כי הם קדומים לכנסייה. שניים מהם (L575 ו־L576; איור 7; תכניות 3, 4) סמוכים זה לזה ולהם פיר

איור 7. קבר פיר חצוב (L575/576), מבט למערב.

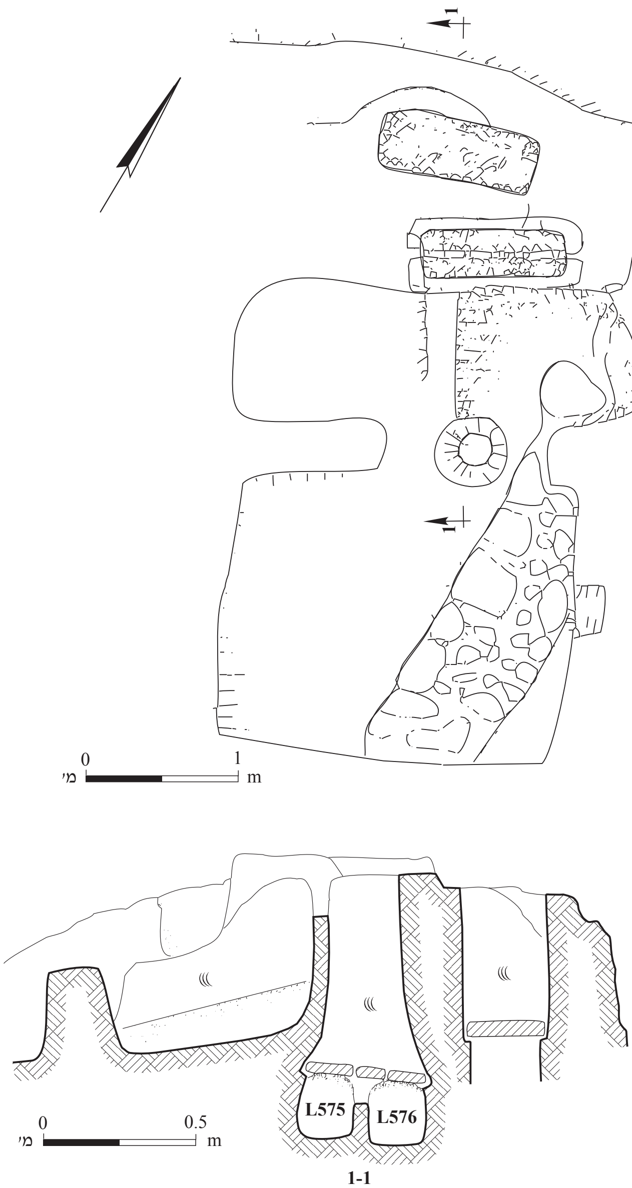

תכנית 4. קבר פיר חצוב (L575, L576), תכנית וחתך.

משותף שעומקו 1.2 מ׳. אורכם זהה (1.3 מ׳); רוחב השוקת של L575 הוא 0.38 מ׳, ורוחב השוקת של L576, 0.41 מ׳. אורך השוקת של L513 הוא 1.8 מ׳ ורוחבה 0.7 מ׳; גובהה 0.5 מ׳ בצפון ו־0.4 מ׳ בדרום.

3. קבר פיר מדופן שבקרקעיתו שוקת חצובה. קברים מטיפוס זה נתגלו בצפון־מזרח שטח החפירה (איור 8). מאפייניו: שוקת מלבנית חצובה בסלע, המקורה בלוחות אבן שהונחו על מגרעת חצובה דמוית מדף (רוחב המגרעת כ־5 ס״מ). מעל

איור 8. ארבעה קברי פיר מדופנים, מבט לצפון־מזרח; מימין לשמאל: L600, L588/589, L577, L585/586.

השוקת יש פיר מלבני, מדופן באבני שדה קטנות (גובה הדיפון עד 1.8 מ׳). כיוונם אינו קבוע ולא ניכר תכנון מוקדם בכרייתם. הם סמוכים מאוד זה לזה, ולעתים יש להם דפנות משותפות (למשל L608 ו־L609). טיפוס קבורה מסוג זה לא התגלה בחפירות ברקאי.

בחפירה התגלו 21 קברים מטיפוס 3 (לוקוסים 573, 574, 577, 580, 581, 584, 585/586, 588/589, 600, 594, 595, 603, 604, 608, 609, 610, 617, 619, 620, 621, 621A), ומהם נחפרו חמישה (תכניות 5–9):

קבר L585/586 (תכנית 5): אורך השוקת 1.69 מ׳, רוחבה 0.49 מ׳ ועומקה 0.98–1.10 מ׳. אורך הקבר, כולל הדיפון, מעל 3 מ׳; רוחב, כולל הדיפון, 0.48–0.62 מ׳; גובה הדיפון 0.98–1.28 מ׳.

קבר L581 (תכנית 6): אורך השוקת 1.56 מ׳, רוחבה 0.4 מ׳ עומקה 0.39 מ׳ עד לוחות הכיסוי; מעליהם — 0.7 מ׳ חצובים בסלע. רוחב הקבר, כולל הדיפון, 0.5 מ׳; גובה הדיפון 0.69–2.10 מ׳.

קבר L577 (תכנית 7): אורך השוקת 1.42 מ׳, רוחבה 0.5 מ׳ ועומקה 0.3 מ׳ עד לוחות הכיסוי;

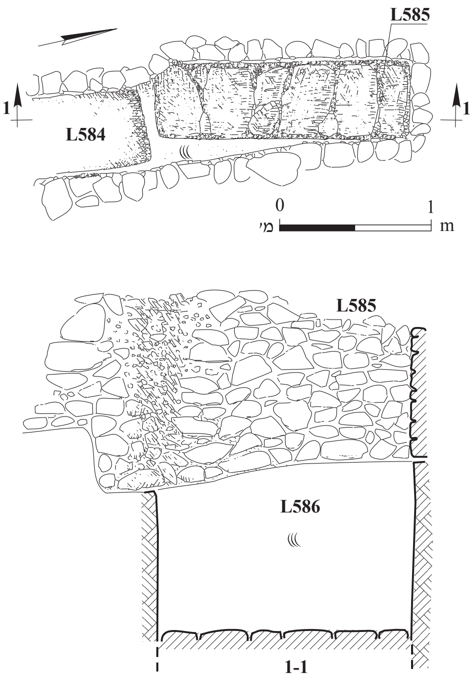

תכנית 5. קבר פיר מדופן (L585/586, L584), תכנית וחתך.

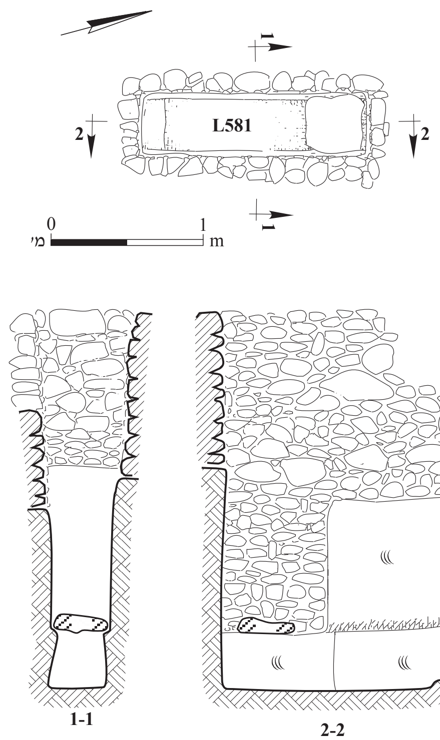

תכנית 6. קבר L581, תכנית וחתכים.

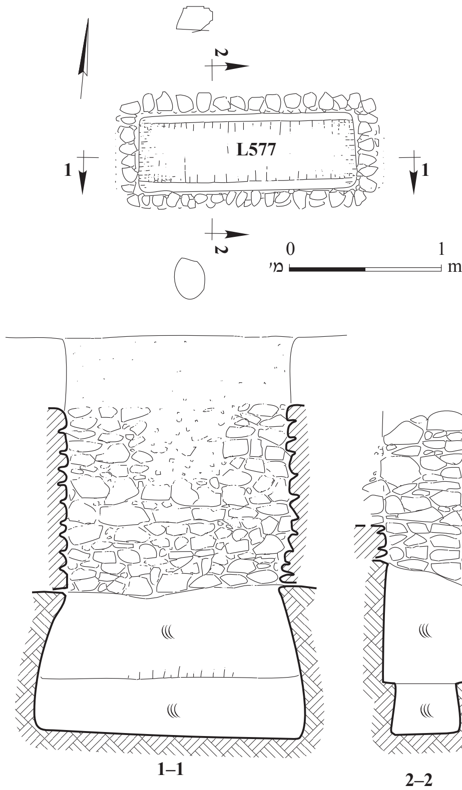

תכנית 7. קבר L577, תכנית וחתכים.

מעליהם — 0.7 מ׳ חצובים בסלע. רוחב הקבר, כולל הדיפון, 0.6 מ׳; גובה הדיפון 1.22 מ׳.

קבר L596 (תכנית 8): אורך השוקת 1.46 מ׳, רוחבה 0.4 מ׳ עומקה 0.4 מ׳ עד לוחות הכיסוי; מעליהן — 0.72 מ׳ חצובים בסלע. רוחב הקבר, כולל הדיפון, 1.2 מ׳ וגובה הדיפון 1.6–2.2 מ׳.

קבר L600 (תכנית 9): אורך השוקת 1.55 מ׳, רוחבה 0.44 מ׳ ועומקה 0.4 מ׳ עד לוחות הכיסוי; מעליהם — 1.5 מ׳ חצובים בסלע. רוחב הקבר, כולל הדיפון, 1.2 מ׳; עומקו 1.1 מ׳.

רוב הקברים המדופנים נמצאו מתחת לשרידי התקופה הביזנטית: ארבעה קברים (L607, L615, ושני קברים שלא נחפרו ולא מוספרו) נמצאו מתחת לקירות W100 ו־W103.

חמשת הקברים שמידותיהם תוארו לעיל נחפרו מדרום לאמת מים מקורה בלוחות אבן מהתקופה הביזנטית (W108). שלושה קברים מדופנים (L620, L621, L621A) נמצאו מתחת לאמת המים (W108). לקבר נוסף (L584; לא נחפר) יש דופן משותפת עם קבר L585 (תכנית 5). ממזרח לקבר 584 נמצא קבר L587 (תכנית 3).

בחתך שממערב לקבר L577 נתגלו קברי שוקת מדופנים (L594, L595, L603, L608, L609, L610) במפלס נמוך ממפלסו של מתקן מהתקופה הביזנטית (L592, להלן). סמוך לכנסייה וממזרח לה התגלו שישה קברי שוקת מדופנים (שלושה מהם מוספרו: L617, L618, ו־L619) מתחת לרצפת טיח (L540) מהתקופה הביזנטית. בממצא מקברים אלו נרות מטיפוס בית נטיף (איורים 17:9, 10), המתוארכים למן המאה הג׳ עד המאה הה׳ לסה״נ, ובקבוקי זכוכית דמויי פמוט המתוארכים למאות הב׳–הג׳ לסה״נ (ר׳ Katsnelson, this volume).

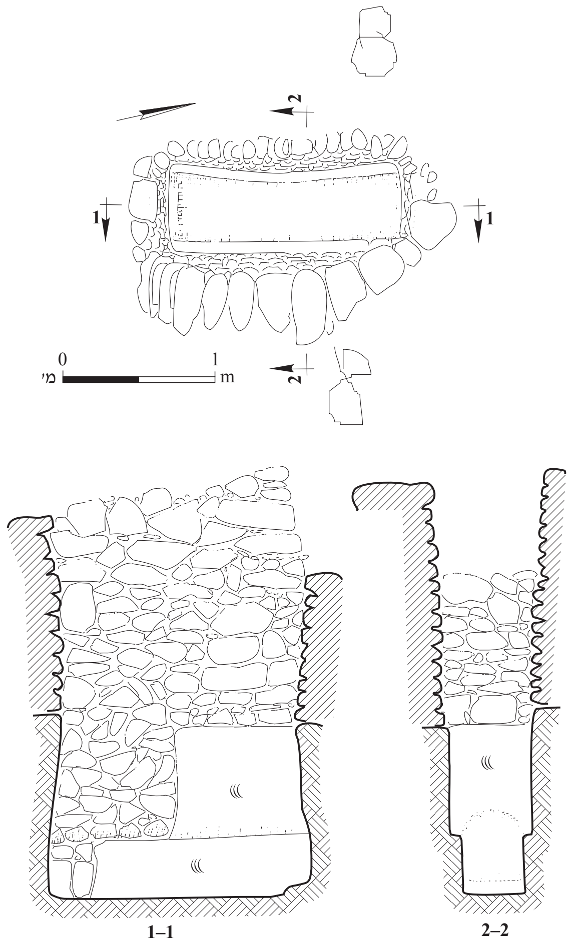

תכנית 8. קבר L596, תכנית וחתכים.

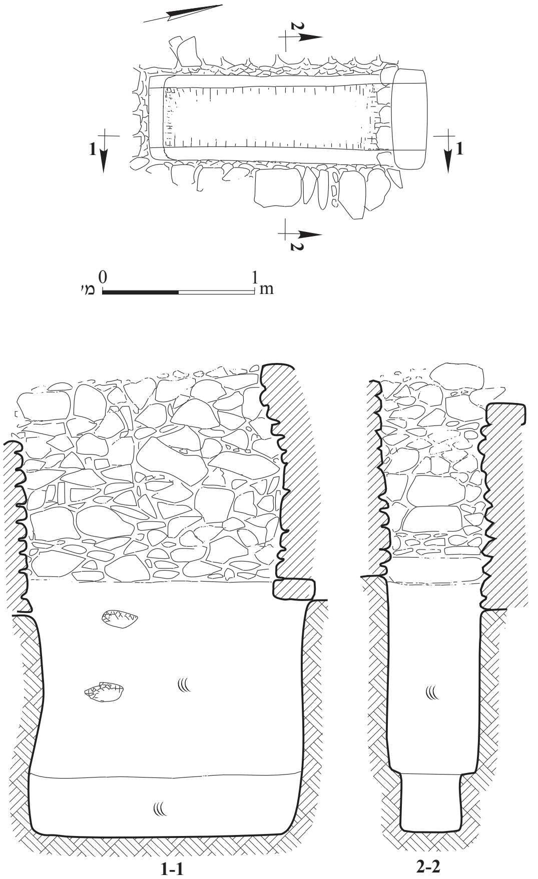

תכנית 9. קבר L600, תכנית וחתכים.

התקופה הביזנטית

נתגלו קירות השייכים לכנסייה שחשף ברקאי. כ־3.4 מ׳ מצפון לקטע המוכר מחפירות ברקאי נתגלה המשכו של הקיר התוחם את הסטיו הצפוני בגובה נדבך אחד (W5; 4.80 × 1.20, גובה 0.36 מ׳), הוא נבנה מעל קבר שוקת L513 (איור 9; תכניות 1, 3). כמו כן, התגלו שלוש אבנים בקצה הצפוני של הקטע שחשף ברקאי, הבולטות מעט מזרחה; ייתכן שיצרו פינה עם קיר שכיוונו מזרח–מערב שלא השתמר (W4). אם הנחה זו נכונה, אזי אפשר לשחזר את הקיר שהפריד בין האפסיס של הכנסייה לחדר שמצפון לו.

נדבכי היסוד של שני קירות אחרים (W2 ו־W3) יוצרים את הפינה הצפונית־המזרחית של החדר המלבני התחום במערבו בקיר W5. הקיר המזרחי של החדר (W2; 2 מ׳ רוחב) השתמר לאורך 6.1 מ׳ ולגובה מרבי של שלושה נדבכים (1.5 מ׳ גובה). הקיר בנוי משתי שורות אבנים: הפן החיצון בנוי מאבנים גדולות והפן הפנימי מאבנים קטנות, שביניהן מילוי של אבנים קטנות וטיח. קיר W3 שרד בקטע שאורכו 4.5 מ׳ ורוחבו 1.85 מ׳. מהקיר שרד רק חלק מהפן החיצון הבנוי אבנים גדולות. נראה שבחלקו המערבי שולב הסלע בנדבכי היסוד, והשתמרו ממנו שלושה נדבכים שגובהם המרבי 3 מ׳.

שרידי הקירות מאפשרים לשחזר חדר מלבני הנסמך לכנסייה מצפון־מערב. החדר תחום בקירות W2 במזרח, W3 בצפון, W4 בדרום ו־W5 במערב (איור 9). רוחבו המשוחזר של החדר 6.5 מ׳ ואורכו

איור 9. קיר 4, מבט למזרח.

משוחזר כ־3.8 מ׳. ממזרח לו נמצא מתקן מטויח שמתארו מלבני (L529; ר׳ להלן). ייתכן שהוא שייך למערכת ניקוז שאספה מים מגגות הכנסייה בעזרת מרזבים, שלא השתמרו, ותעלות, שחלקן התגלו בחפירות ברקאי.

שחזור הכנסייה.— מיקומו של W5 בהמשך לתוואי הקיר שחפר ברקאי, בין האגף הצפוני של הכנסייה לחדר הקטן שמצפון לאפסיס, מעלה את האפשרות כי החדר שחפרנו הוא חלק מאגף שהשתרע מתחת לכביש המודרני, מצפון לאגף הצפוני שחפר ברקאי.

השרידים מן התקופה הביזנטית מחוץ לכנסייה.— מחוץ לכנסייה, סמוך לחדר הצפוני, התגלו שתי תעלות מים מטויחות. תעלה L622, שמצפון לחדר, התעקלה כלפי צפון־מזרח וניקזה את המים מזרחה. אורכה 7.3 מ׳ ורוחבה 0.4 מ׳. לתעלה זו התנקזו מים מדרום באמצעות תעלה אחרת (L528), ממזרח לחדר. את תעלה L528 כיסו חמישה לוחות אבן, שהשתמרו בחלקה הדרומי. אורכה 8.7 מ׳, רוחבה הפנימי 0.2 מ׳ ועובי דופנותיה כ־0.13 מ׳. אל התעלה ניגשת רצפת טיח לבנה (L540) שהונחה על תשתית (L541) של אבני שדה קטנות. ברצפה שוקע המתקן המטויח (L529; איור 10). דופנות המתקן בנויות מאבנים קטנות, והן שרדו לגובה נדבך אחד שגובהו 0.2 מ׳. אורך המתקן 1.03 מ׳, ורוחבו 0.8 מ׳. נראה שהמתקן שייך למערכת שאספה מים מגג הכנסייה וניקזה אותם אל בור המים הגדול שהתגלה בחפירות ברקאי (תשמ״ו:15). בבדיקה שנערכה מתחת לרצפת הטיח נמצא מטבע מהמאות הה׳–הו׳ לסה״נ (ר׳ אריאל, כרך זה: מס׳ 21). מדרום־מזרח למתקן L529 נמצא מתקן עגול (L592), לא מטויח; קוטרו 1.65 מ׳, ועומקו אינו ידוע כיוון שחפירתו לא הושלמה (איור 11). המתקן בנוי משתי שורות של אבנים קטנות בכל נדבך. הוא נבנה על שלושה קברי שוקת מדופנים (L603, L608, L609). חלק מהדופן הצפונית־המזרחית של המתקן משולבת בדיפון של L608. ייעודו של המתקן אינו ברור. ממזרח למתקן L592 נחשפה תעלה (W108); את חלקה הדרומי חפר ברקאי, ואת חלקה הצפוני חשפנו אנו. בצפון התעלה השתמרו שלושה לוחות כיסוי, ונראה שכל התעלה הייתה מכוסה. אורכה 4.85 מ׳ ורוחבה 0.3 מ׳. התעלה בנויה מנדבך אבנים אחד שגובהו 0.6 מ׳, והיא הזרימה מים מדרום־מערב לצפון־מזרח.

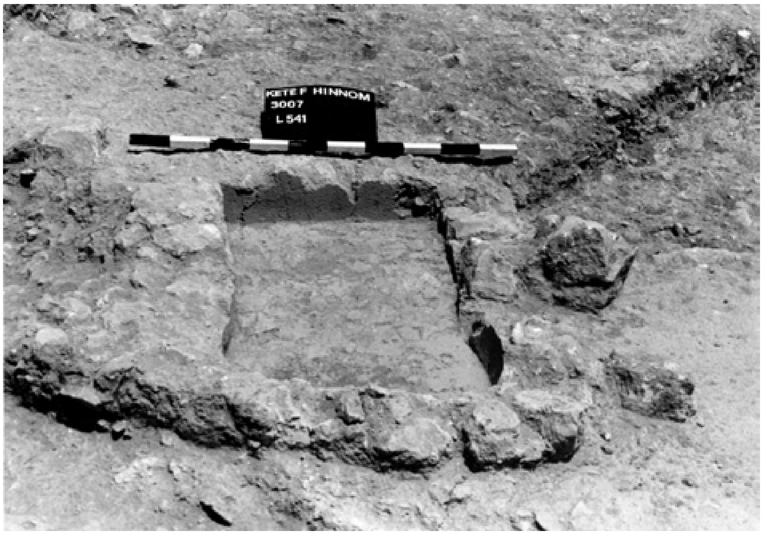

איור 10. מתקן מטויח מהתקופה הביזנטית (L529), מבט למערב.

איור 11. מתקן מהתקופה הביזנטית (L592), הבנוי על קברי פיר מדופנים מהתקופה הרומית מאוחרת, מבט לדרום.

במקביל לתעלה W108, כמטר ממזרח לה, נתגלה קיר W109 הבנוי משורת אבנים גדולות. הקיר השתמר לגובה נדבך אחד שגובהו 0.68 מ׳. ייעודו של הקיר אינו ברור.

קירות תמך מחוץ לכנסייה.— בחלק הצפוני־המזרחי של שטח החפירה חפרנו בעזרת ציוד מכני ארבעה ריבועים שחפר בעבר ברקאי. התגלו בהם שרידים של שישה קירות: W100, W101, W103, W104 ו־W105 (תכנית 3; איור 12). הקירות נמצאו בשכבת העפר האפורה האופיינית לשכבה הביזנטית, ורובם נבנו מעל קברי השוקת המדופנים בני התקופה הרומית. במילוי ליד הקירות נמצאו שברי רעפים וכלי חרס רבים מהתקופה הביזנטית

איור 12. קירות מהתקופה הביזנטית, מבט לצפון־מערב; מימין למטה — W105, משמאל — W100, ומעליהם — W103.

(במיוחד ליד W101), כך שנראה שיש לתארך קירות אלו לתקופה זו.

קיר W100 בנוי מצפון־מזרח לדרום־מערב; עוביו מטר אחד, והוא נחשף לאורך 12 מ׳. מן הקיר שרדו שני נדבכים שגובהם 1.42 מ׳. הקיר בנוי משורה של אבנים גדולות ומסותתות בקפידה או משתי שורות של אבנים בגודל בינוני.

קיר W105 מקביל ממזרח לקיר W100. הוא השתמר לאורך 7.6 מ׳ ועוביו 1.1 מ׳. נשתמרו ממנו שני נדבכים שגובהם 0.8 מ׳, והם בנויים משתי שורות של אבנים בגודל בינוני–קטן.

קיר W103 השתמר לאורך 3.5 מ׳, רוחבו 0.85 מ׳, וממנו השתמר נדבך אחד שגובהו 0.52 מ׳. הקיר בנוי משורה של אבנים גדולות, והוא יוצר פינה עם קירות W105 ו־W100. פינת הקיר נבנתה מעל קבר L615.

קיר W104 מקביל מדרום לקיר W103, ויוצר גם הוא פינות עם W105 ו־W100. הוא השתמר לאורך 3.9 מ׳ ועוביו 0.9 מ׳. הוא השתמר לגובה נדבך אחד שגובהו 0.52 מ׳, ובנוי משתי שורות של אבנים בגודל בינוני וקטן.

קיר W101 מקביל ממזרח ל־W100. הוא השתמר לאורך 9.4 מ׳ ועוביו 0.8 מ׳. רק נדבך אחד השתמר מקיר זה (0.41 מ׳ רוחב), והוא נבנה משתי שורות של אבנים בינוניות. כיוון שקיר W101 צמוד מאוד לפן המזרחי של W105, נראה שאחד מן הקירות הללו נועד לתמוך בקיר האחר ולחזק אותו. סגנון הבנייה של W101 דומה לזה של W100 (שימוש באבנים גדולות) ושונה מזה של קיר W105 (הבנוי מאבנים קטנות יותר וביניהן אבנים קטנות ועפר). ברם, קשה לקבוע איזה משני הקירות קדום יותר.

כל הקירות נבנו במרושל. בין האבנים יש עפר רב, ואין רצפות הניגשות אליהם. אפשר שתפקיד הקירות היה הנדסי, והם נועדו לתמוך בשיפוע הגדול של המדרון התלול כדי לפלס את השטח לבנייה ולגינון.

הממצא

כלי החרס שנתגלו בחפירה יוצגו בהתאם לשכבות ולטיפולוגיה. באיור 13 מוצגים הממצאים הקדומים מתקופת הברזל 2, מהתקופה הפרסית ומראשית התקופה ההלניסטית. באיור 14 מוצגים שני כלים השייכים למחצבה שפעלה בתקופה הרומית הקדומה. באיורים 17–15 מוצגים הממצאים מהתקופות הרומית המאוחרת והביזנטית; הממצא משתי התקופות יידון יחד, שכן הממצאים נתגלו מעורבים בקברים ובמילויים. שאר סוגי הממצא יידונו בנפרד (איורים 18, 19).

כלי החרס

תקופת הברזל 2 והתקופות הפרסית וההלניסטית (איור 13)

מקורם של רוב הכלים הקדומים במילויי עפר על סלע האם (L1018). נראה שהממצא היה חלק מתכולתה של מערת קבורה מתקופת הברזל, שנהרסה מפעולות החציבה בתקופה הרומית הקדומה. בממצא קערה גסה שלה שפה מקופלת (איור 13: 1) מהתקופה הפרסית – ראשית התקופה ההלניסטית; ונרות האופייניים ליהודה בתקופת הברזל: לאחד בסיס גבוה (איור 13: 2) ולאחר בסיס

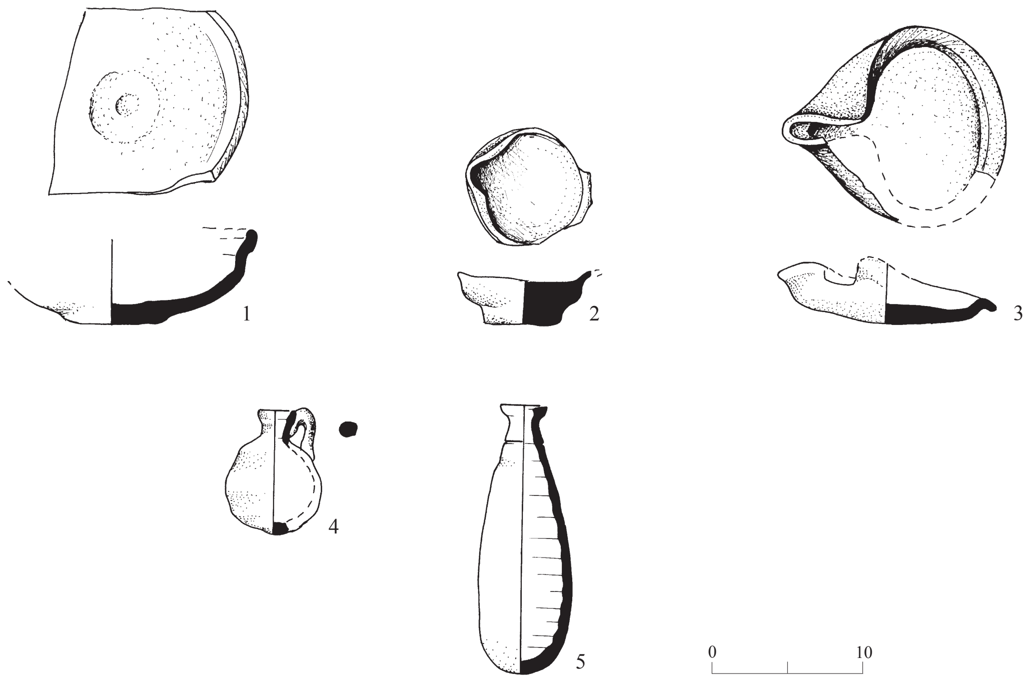

איור 13. כלי חרס מתקופת הברזל 2, מהתקופה הפרסית ומראשית התקופה ההלניסטית.

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור הטין (מנסל)	הקבלות
1	קערה	1018	9136/1	טין ורוד־אפור (10R 7/3), חסמים לבנים ושחורים קטנים	Stern 2007: Pl. 5.2.1:15
2	נר	1018	9136/2	טין כתום־אדום (10R 8/5), חסמים גדולים לבנים ושחורים	De Groot, Geva and Yezerski 2003: Pl. 1.9:12
3	נר	1018	9137	טין ורוד־אפור (10R 7/3), חסמים לבנים קטנים ובינוניים	De Groot, Geva and Yezerski 2003: Pl. 1.5:13
4	פכית	1021	9141	טין כתום־ורוד (10R 6/8), חסמים שחורים ולבנים קטנים וחסמים לבנים בינוניים	Stern 2007: Pl. 5.2.7:4, 5
5	אלבסטרון	1013	9128	טין ורוד־אפור (10R 7/3), חסמים קטנים לבנים	

נמוך (איור 3:13); בלוקוס זה נמצאה גם קערת תמרוקים מאבן (איור 18; ר׳ דיון להלן).

ממצאים נוספים מתקופות אלו התגלו במילויים, ובהם: פכית עגלגלה (איור 4:13), האופיינית לתקופת הברזל 2, ואלבסטרון מוארך שלו שפה נוטה חוצה (איור 5:13), השכיח גם הוא בתקופת הברזל 2 וגם בתקופה הפרסית. סביר להניח, כי שני כלים אלו הכילו בושם או שמן תמרוקים, וכי הונחו במקור במערות קבורה אחרות, שלא השתמרו.

התקופה הרומית הקדומה (איור 14)

שני כלים נמצאו במילויים על מדרגות המחצבה שבדרום האתר: סיר בישול (איור 1:14), שלו גוף עגול, שפה מפושקת וידיות בולטות, וצפחת (איור 2:14), שלה דפנות עבות ושפת ספלול. הכלים הללו מתוארכים, על סמך השוואות טיפולוגיות וההקשר הסטרטיגרפי שבו הם נמצאו, לתקופה הרומית הקדומה, התקופה שבה פעלה באתר מחצבה.

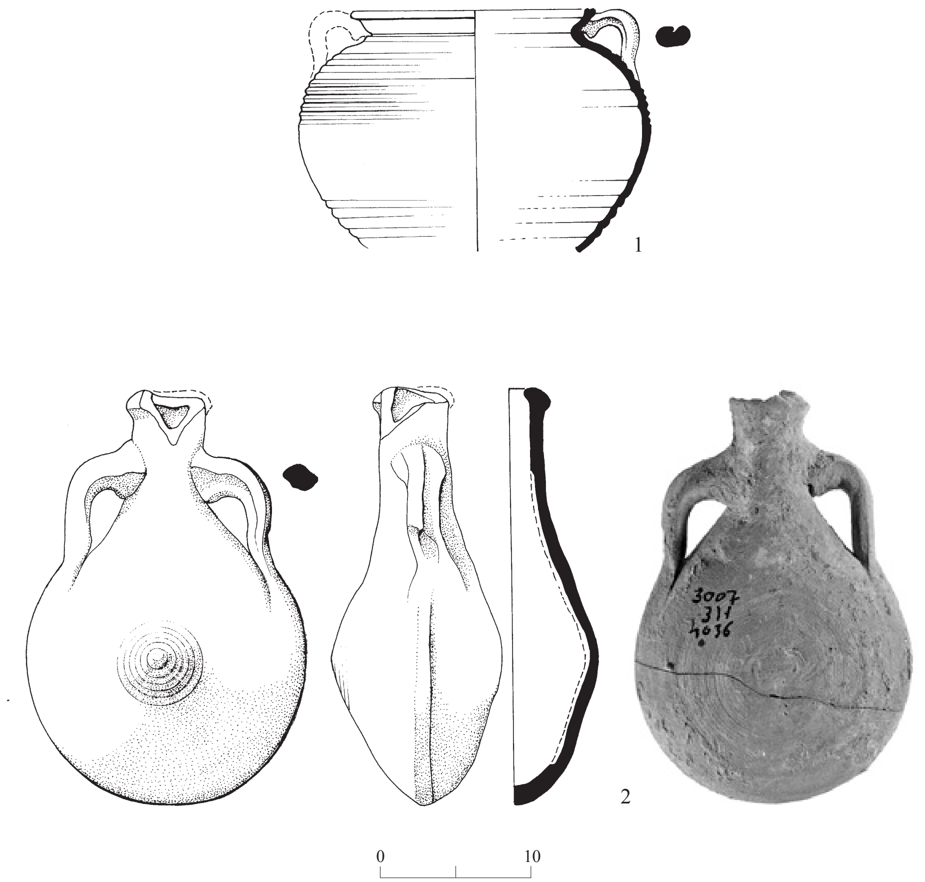

איור 14. כלי חרס מהתקופה הרומית הקדומה.

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור הטין (מנסל)	הקבלות
1	סיר בישול	304	4005	טין כתום, (10R 6/8) הרבה חסמים שחורים ולבנים קטנים וגדולים	Ben-Arieh and Coen-Uzzielli 1996:76, Fig. 4.3:9
2	צפחת	311	4036	טין ורוד, (10R 7/6) חסמים קטנים שחורים ולבנים ושחורים גדולים	Tushingham 1985: Fig. 20:17

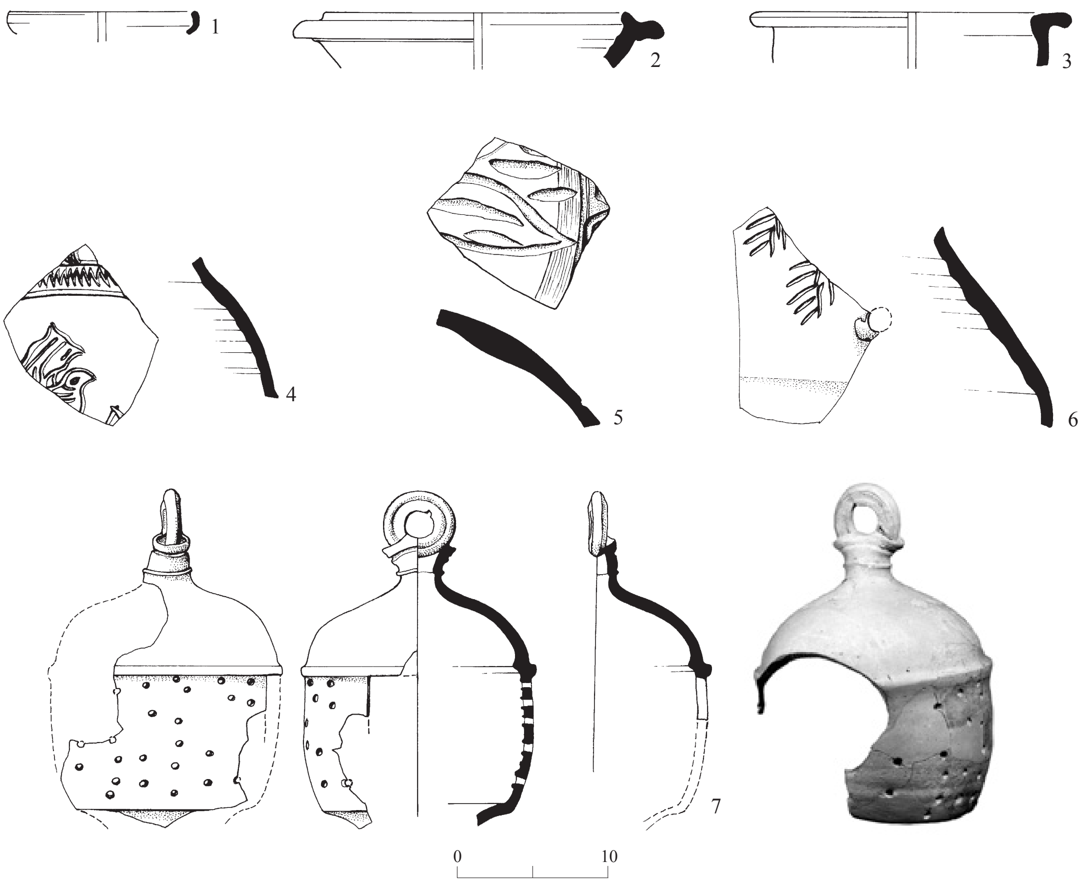

איור 15. כלי חרס מהתקופות הרומית המאוחרת והביזנטית.

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור הטין (מנסל)	הקבלות
1	קערה	586	6376	טין ורוד (10R 7/8), חסמים שחורים ולבנים קטנים	
2	קערה	571	6308	טין ורוד (10R 5/2, 7/4), ליבה אפורה, חסמים שחורים ולבנים קטנים	Magness 1993:206, No. 3
3	קערה	589	6351	טין ורוד־כתום (10R 7/6), חסמים שחורים ולבנים קטנים	
4	קערה	617	6480	טין אדום (10R 7/6) מפולם היטב	Aharoni 1964: Fig. 22, No. 24
5	פך	592	6387	טין אדום־כתום (10R 6/8), חסמים קטנים שחורים ולבנים גדולים וקטנים	Rapuano 1999:181, Figs. 8:121; 9:130, 131
6	עששית	566	6319	בחוץ: טין ורוד־צהלהב (10R 8/4), ליבה: טין כתום־אדום (10R 7/8), חסמים קטנים שחורים ולבנים	Corbo 1955: Tav. 25:2–6
7	עששית	617	6480/1	טין ורוד־צלהב	de Vincenz 2007: Pl. 28:1

התקופות הרומית המאוחרת והביזנטית (איורים 15–17)

קערות.— קערה פשוטה (איור 1:15), שלה שפה נטויה פנימה, נמצאה בקבר המדופן L586. קערות מטיפוס זה נפוצות באתרים רבים סביב ירושלים למן התקופה החשמונאית, אך בעיקר בתקופה הרומית.

נמצאו שתי קערות שלהן שפת מדף. הקערה שבאיור 2:15 נמצאה בשכבת מילוי שבה חרסים

מהתקופות הרומית והביזנטית (L571). קערה זו נפוצה במאות הו׳–הז׳ ועד תחילת המאה הח׳ לסה״נ. הקערה שבאיור 3:15 נמצאה בקבר L589 לצד קנקן מהמאות הב׳–הד׳ לסה״נ (איור 2:16). לקערה זו לא נמצאה מקבילה מדויקת.

נמצא שבר גוף של קערה (4:15), המעוטר בחריתה בדגם ציפור, ומעליה, בין שני קווים ישרים, קו מזוגזג. הקערה שייכת למשפחת Late Roman Ware, המתוארכת למאות הו׳–הז׳ לסה״נ (Aharoni 1964: Fig. 22: No. 24).

פך.— שבר גוף של פך (איור 5:15) נמצא במתקן L592 המשויך לשכבה הביזנטית. הפך מעוטר בדגם צמחי חרות, ושייך לקבוצת הכלים הביזנטיים העדינים. על פי הטיפולוגיה של מגנס, הפך שייך לטיפוס B2 המתוארך מאמצע המאה הו׳ עד המאה הח׳ לסה״נ (Magness 1993:241).

עששית/מקטר (איור 6:15, 7).— את השימוש בכלים אלה אפשר לפרש בשני אופנים. מגנס (Magness 1993:128–129) הציעה כי הם שימשו פנסים (עששיות), אולם היו שהציעו כי הם שימשו מקטרים (ר׳ דיון אצל Magness 1993).

שבר הכלי שבאיור 6:15 זוהה כחלק מעששית או מקטר על פי החור העגול בדופנו. כלים דומים נמצאו בעיקר במנזרים, למשל בשדה־רועים (Siyar el-Ghanam; Corbo 1955: Pl. 25:2–6) ובמנזר הקתיסמה בדרך לבית־לחם (אבנר). פריטים דומים נמצאו בכפר מהתקופה הביזנטית בעין גדי (de Vincenz 2007: Pl. 28:1).

כלי שלם מטיפוס זה (איור 7:15) נמצא במילוי L566, בין הקברים המדופנים L574 ו־L580. לצד הכלי נמצאו גם שלושה נרות דיסקוס רומיים (איורים 5:17—7).

קנקנים.— באיור 16 מוצגים שלושה קנקנים. לרוב, הקנקנים משמשים כלי אגירה במגורים, אולם הקנקן הא־סימטרי באיור 1:16 שימש אורנה, ונמצאו בו עצמות אדם קטנות ושרופות. הקנקן עשוי מטין כתום־צהוב ולו שפה בעלת שני רכסים בולטים כלפי חוץ. לטיפוס זה לא נמצאה מקבילה טיפולוגית בחפירות מאזור ירושלים. בשל העובדה, שעל פי ההלכה היהודית אסורה שרפת הגופה (קרמציה) (קלונר תשס״ג), יש להניח שהנקברים באופן זה היו פגנים (Avni and Greenhut 1996:35). הקנקן עשוי מטין מקומי, מתצורת חוואר מוצא, הדומה במרכיביו ובצבעו לחומר שממנו נעשו לבני הלגיון העשירי שהתגלו בירושלים ובסביבותיה (גבע תשמ״ג:12, הערות 36–39). נראה על כן, כי הקנקן יוצר על ידי חיילי הלגיון הרומי שישבו בירושלים לאחר תום מרד החורבן, וכי הם המשיכו לקבור כמנהגם בארץ מוצאם. את האורנות ייצרו אמנם מטין ירושלמי מקומי, אולם כיוון ששיטת הקבורה הייתה נפוצה מאוד ברחבי העולם הרומי, קשה לאתר מקבילות מדויקות לקנקן זה. אם יימצאו מקבילות לקנקן זה, אפשר יהיה לזהות את ארץ המוצא של לפחות קבוצה אחת מלוחמי הלגיון שהיו המרכיב העיקרי באוכלוסייה הזרה של ירושלים בתקופה זו.

בקבר L589 נמצא חלקו העליון של קנקן בעל צוואר זקוף, שפה מקופלת ורכס בולט בצווארו (איור 2:16) לצד הקערה שבאיור 3:15. מבחינה טיפולוגית, אפשר לשייכו לטיפוס 3 של מגנס, המתוארך למאות הב׳–הד׳ לסה״נ (Magness 1993:223). הקנקן בן־זמנו של הקבר או מאוחר לו. שפת הקנקן באיור 3:16 נמצאה בדופן הבנויה של קבר L603. זהו קנקן מקבוצת ׳קנקני עזה׳, האופיינית לתקופה הביזנטית (Majchereck 1995). טיפוס זה שכיח בחוף, אם כי הוא נמצא גם בירושלים ובסביבתה. מציאתו בקבר מדופן מלמדת שקברים אלו שימשו גם בתקופה הביזנטית.

סירי בישול.— שתי קבוצות של סירי בישול נמצאו באתר. הקבוצה הקדומה מתוארכת לתקופה הרומית המאוחרת (איור 4:16, 7), והקבוצה השנייה מתוארכת לתקופה הביזנטית (איור 5:16, 6). סיר הבישול באיור 4:16 הונח כנראה כמנחת קבורה בקבר פיר מדופן L588. זמנו, על פי הטיפולוגיה והמקבילות אצל מגנס, המאות הג׳–הד׳ לסה״נ.

כל שאר סירי הבישול (איור 5:16–8) נמצאו יחד במילוי L571, תחת שכבת פני השטח. הכלים ממילוי זה מעורבים, חלקם מתוארך לתקופה הרומית וחלקם לתקופה הביזנטית. הסיר שבאיור 5:16 שייך לטיפוס B3 של מגנס, המתוארך למאות הו׳–הז׳ לסה״נ (Magness 1993:218). הסיר בעל השפה המשולשת והידיות הקטנות (איור 7:16) מקביל לטיפוס A1 של מגנס, המתוארך למאות הב׳–הג׳ לסה״נ (Magness 1993: 206).

הסירים שבאיור 6:16, 8 שייכים לטיפוס A4 של מגנס, המתוארך למן המאות הה׳–הו׳ עד סוף המאה הז׳–ראשית המאה הח׳ לסה״נ (Magness 1993:219).

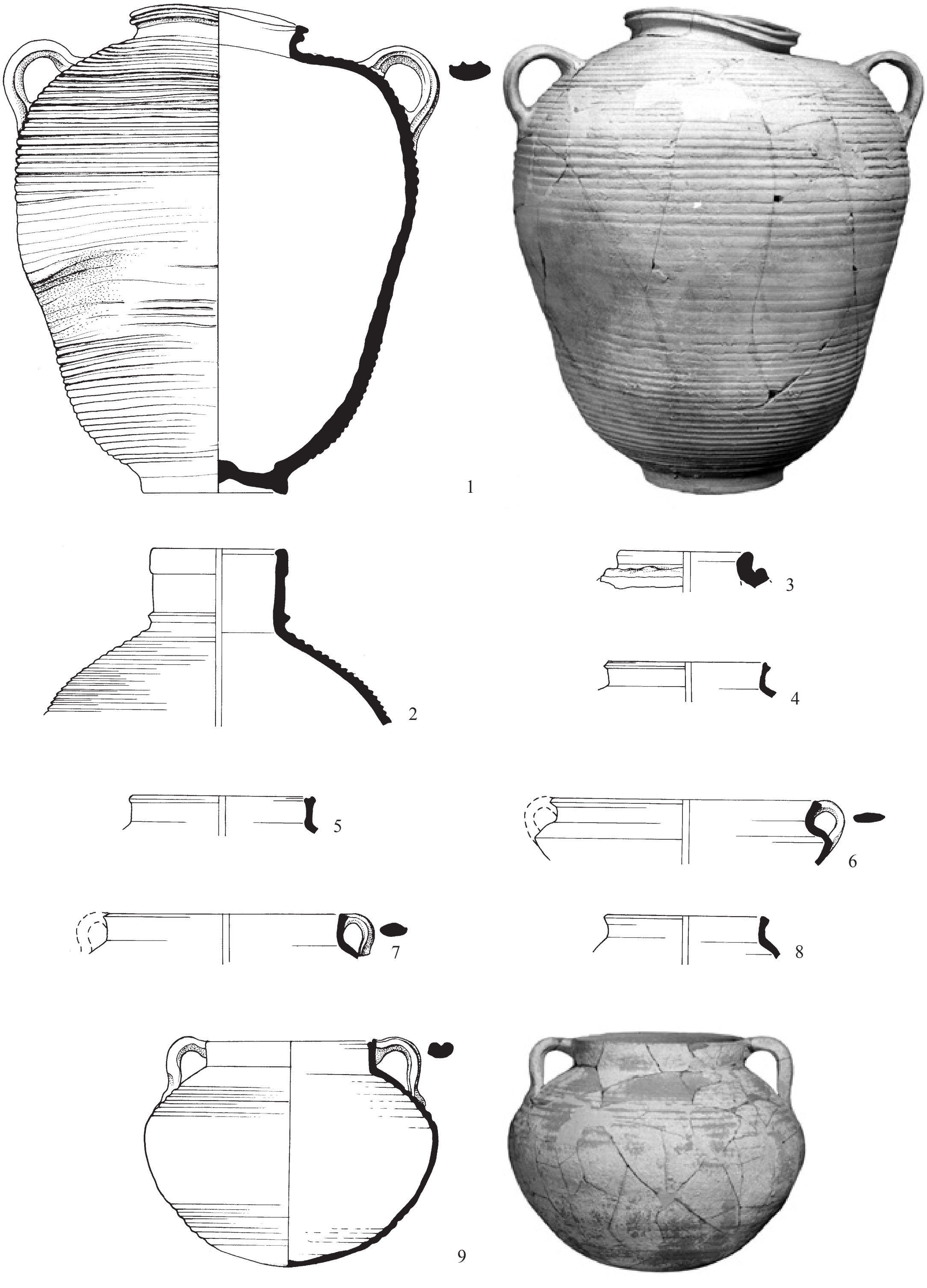

איור 16. כלי חרס מהתקופות הרומית המאוחרת והביזנטית.

איור 16

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור הטין (מנסל)	הקבלות
1	קנקן	513	6077	טין כתום־צהוב (7.5R 8/6), חסמים לבנים ושחורים בינוניים	
2	קנקן	589	6375	בחוץ: טין ורוד־כתום וורוד (10R 7/8) ליבה: חסמים שחורים ולבנים קטנים (10R 6/6)	Magness 1993:223, Form 3, No. 3
3	קנקן	603	6359	טין אפור (10R 6/1), חסמים קטנים שחורים ולבנים	Majcherek 1995: Pl. 6:6 Rapuano 1999:180, No.108
4	סיר בישול	588	6361	טין כתום־ורוד (10R 5/8), חסמים לבנים גדולים ושחורים קטנים	Magness 1993:216, Form 1B
5	סיר בישול	571	6321	טין ורוד (10R 6/8), חסמים שחורים ולבנים קטנים ושחורים גדולים	Magness 1993:218, Form 3B, No. 3
6	סיר בישול	571	6336	טין חום (10R 3/6), חסמים שחורים ולבנים קטנים ובינוניים	Magness 1993:219, Form 4A, No. 2
7	סיר בישול	571	6321	טין כתום־חום (10R 5/8), חסמים לבנים ושחורים קטנים	Magness 1993:216, Form 1A, No. 1
8	סיר בישול	571	6321/1	טין כתום־אדום (10R 5/8)	Magness 1993:219, Form 4A
9	סיר בישול	527	6098	טין כתום־חום (10R 6/8), חסמים שחורים ולבנים קטנים וגדולים	Magness 1993:261, Form1B, No. 1

כלי דומה בצורתו אך שונה בשימושו (איור 9:16) שימש אורנה בקבר L527. בתוך סיר הבישול נמצאו אפר ועצמות אדם שרופות. הסיר עשוי מטין כתום־חום, ולו שפה עם מגרעת קטנה בצד הפנימי. לסיר זה מקבילה מהרובע היהודי בירושלים, שם הוא תוארך למאות הב׳–הג׳ לסה״נ (Magness 1993:216, Form 1, Variant 1). השימוש בכלי זה לקבורת קרמציה מלמד כי יש לייחס קבורה זו לימיו של הלגיון העשירי בירושלים (המאות הא׳–הג׳ לסה״נ), שכן שיטת קבורה זו זרה בירושלים, ושימשה רק בתקופה ובאתרים שבהם שהו חיילי הלגיון בעיר (ברקאי תשמ״ו:19; קלונר תשס״ג: 92–94). קבורות קרמציה נוספות נמצאו בחפירות ברקאי בכתף הינום (Barkay 1994:90–92), ליד החומה השלישית (Tzaferis et al. 1991:131), וכן ליד שער שכם, שם נמצאה קבורת ילד בתוך סיר בישול, שתוארך למאות הא׳–הב׳ לסה״נ (Hennessy 1970:27, Fig. 8; Wightman 1989:23, 345, Fig. 206, Pl. 27:5).

נרות (איור 17)

את הנרות אפשר לחלק לשלוש קבוצות עיקריות: נרות מקורצפים מהתקופה הרומית הקדומה; נרות דיסקוס ונרות מטיפוס בית נטיף מהתקופה הרומית המאוחרת; ושני סוגים של נרות דמויי־פמוט מהתקופה הביזנטית. שני חרטומי הנרות המקורצפים (איור 17:1, 2) נמצאו באותו לוקוס, לצד נר הדיסקוס (איור 17:3). לנר שבאיור 17:2 טין כהה בצבע אפור־שחור, ודומים לו נמצאו במצדה, שם הם תוארכו לשנים 66–74 לסה״נ (Barag and Hershkovitz 1994:54–59). נר הדיסקוס (איור 17:3) מתוארך מהמחצית השנייה של המאה הא׳ עד המאה הג׳ לסה״נ (Ben-Arieh and Coen-Uzzielli 1996:85). מחציתה השנייה של המאה הא׳ ותחילת המאה הב׳ לסה״נ היא התקופה היחידה שבה היו שני הנרות בשימוש בו־זמנית. גם שלושת שברי הנרות שבאיור 17:5–7 הם מטיפוס נרות הדיסקוס מהתקופה הרומית המאוחרת. שלושתם נמצאו במילוי L566, שבין הקברים המדופנים L574 ו־L580, שם התגלה גם שבר העששית שבאיור 15:7. נר שלם מאותה משפחה (איור 17:8), שעליו עיטור צדפה בדיסקוס ומסגרת שבה שני גרזנים כפולים קטנים, נמצא בפעולות פיקוח לאחר החפירה ונמסר לנו על ידי גדעון סולימני.

שני שברים קטנים של נרות מטיפוס בית נטיף (איור 17: 9, 10), המתוארכים מהמחצית הראשונה של המאה הג׳ עד המאה הה׳ לסה״נ,

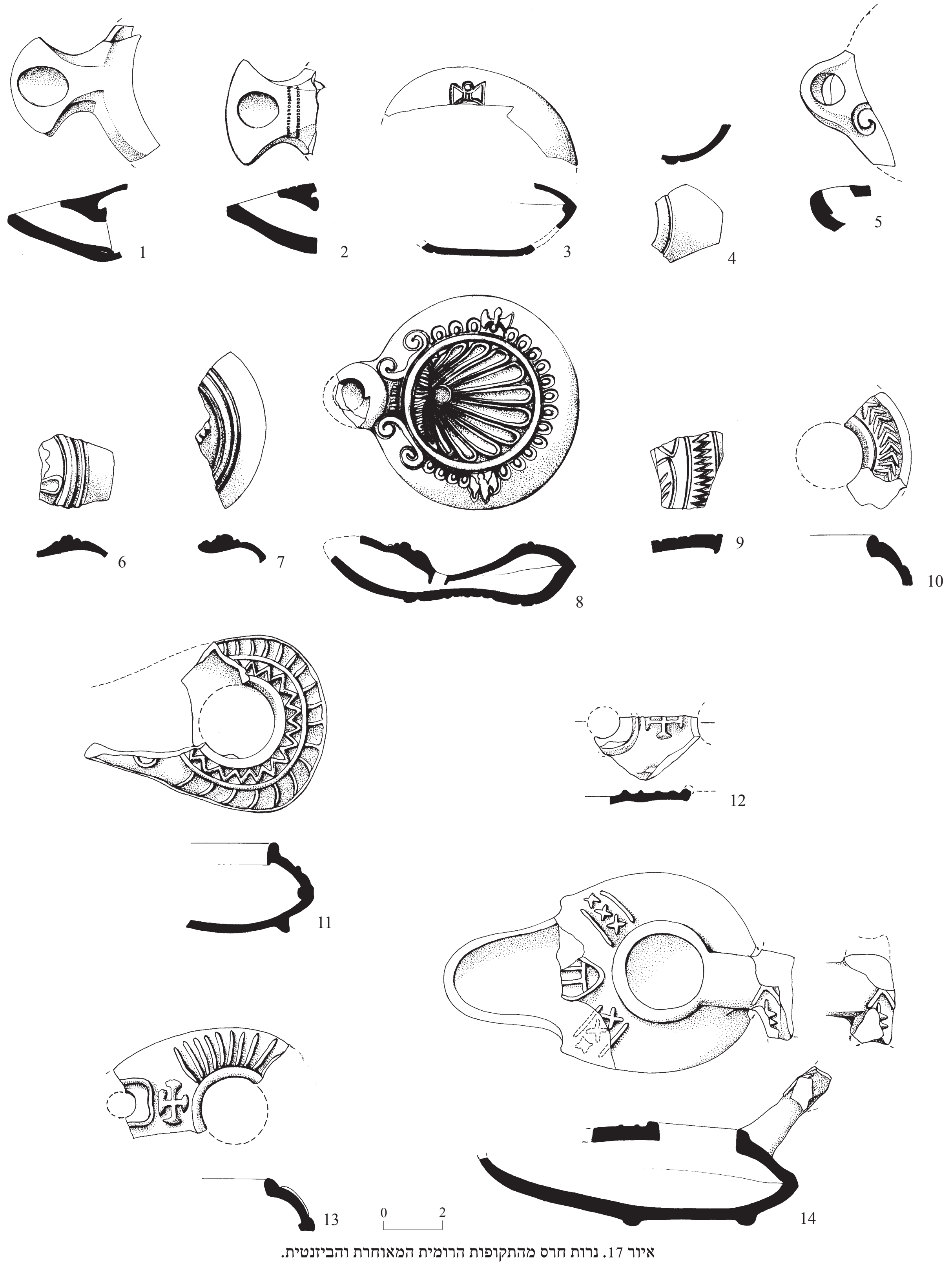

איור 17. נרות חרס מהתקופות הרומית המאוחרת והביזנטית.

◄ איור 17

מס׳	לוקוס	סל	תיאור הטין (מנסל)	הקבלות
1	571	6323/1	טין ורוד־אפור (10R 3/7), חסמים בינוניים וקטנים לבנים	Ben-Arieh and Coen-Uzzielli 1996:83, Fig. 4.8:2
2	571	6323/2	טין אפור כהה (10R 5/2), חסמים שחורים ולבנים קטנים מעטים	Barag and Hershkovitz 1994:54–59, Fig. 13:85; Pl. 3:79–81
3	571	6311	כמו מס׳ 2, חיפוי אדום כהה	ר׳ מס׳ 2
4	580	6304	כמו מס׳ 2, חיפוי אדום כהה	Ben-Arieh and Coen-Uzzielli 1996:84, Fig. 4.9
5	566	6392	טין ורוד (10R 7/6), חסמים קטנים שחורים ולבנים ושחורים גדולים	Ben-Arieh and Coen-Uzzielli 1996:86, Fig. 4.10
6	566	6398	כמו מס׳ 5, חיפוי אדום כהה	ר׳ מס׳ 5
7	566	6339	כמו מס׳ 5	ר׳ מס׳ 5
8	פיקוח	3007	טין ורוד (10R 7/6), חסמים קטנים שחורים ולבנים	Ben-Arieh and Coen-Uzzielli 1996:84, Fig. 4.9:2
9	617	6465/1	טין מפולם היטב, עיטור זגזג	Ben-Arieh and Coen-Uzzielli 1996:85, Fig. 4.12:2
10	617	6465/2	טין מפולם היטב, עיטור אדרת דג, שאריות צבע אדום	ר׳ מס׳ 9
11	592	6360	טין חום בהיר, עיטור קווי כפול	
12	603	6397	טין ורוד (10R 7/6), חסמים שחורים ולבנים גדולים וקטנים	Magness 1993:251, Form 2, No. 5
13	617	6465/3	טין כתום־ורוד (10R 7/6), חסמים שחורים ולבנים קטנים ובינוניים	ר׳ מס׳ 12
14	521	6111	טין כתום־ורוד (10R 6/8), חסמים לבנים ושחורים קטנים וגדולים	Magness 1993:254, Variant D

התגלו בשטח החפירה. עיטורי הזגזג והחיצים סביב עין הנר אופייניים לטיפוס זה. מקבילות נמצאו ברמת רחל ובמערות הקבורה בחקל דמא (Magness1993:249–250, Form 1:3, 5; Ben-Arieh and Coen-Uzzielli 1996:85, Fig. 4:12:2).

הנרות דמויי־הפמוט מהתקופה הביזנטית נחלקים לשני טיפוסים. לטיפוס האחד, הקרוי ״דמוי־פמוט קטן״ (איור 17: 11, 12), שייכים שני נרות — אחד (איור 17: 11) נמצא במילוי מתחת למתקן L592, המתוארך לשכבה הביזנטית, ומעל קבר ארגז L590; הנר האחר (איור 17: 13) נמצא לצד שני הנרות מטיפוס בית נטיף. טיפוס זה היה בשימוש למן המחצית השנייה של המאה הד׳ עד אמצע המאה הה׳ לסה״נ (Magness 1993:250).

מהטיפוס השני, הקרוי ״דמוי־פמוט גדול״, נמצא נר בעל ידית דמוית צלב (איור 17: 14), שבמפגש זרועותיו חרותה האות X (אולי קיצור שמו של ישו ביוונית, כריסטוס) ועל אחת מהזרועות חרות דגם דמוי כף תמר. על החרטום מונוגרמה, שלא פוענחה אך ניתן להבחין בה באות A, ומשני צדיה האות X שלוש פעמים, אות תחת אות, המסודרות בטור בין שני קווים אנכיים. טיפוס נרות זה הוגדר על ידי מגנס טיפוס 3D, ותאריכו מאמצע המאה הה׳ עד שלהי המאה הז׳ – ראשית המאה הח׳ לסה״נ (Magness 1993:251–255).

שונות

קערת אבן.— הקערה עשויה אבן גיר (איור 18), והיא נתגלתה במילוי L1018 לצד כלי חרס מתקופת הברזל 2ב׳ ומהתקופות הפרסית – ראשית התקופה ההלניסטית (איור 13: 1–3). הקערה שייכת לקבוצה של קערות תמרוקים המתוארכות לתקופת הברזל 2ב׳ (בר״ג תשמ״ה: 216, ציור 1). קוטר

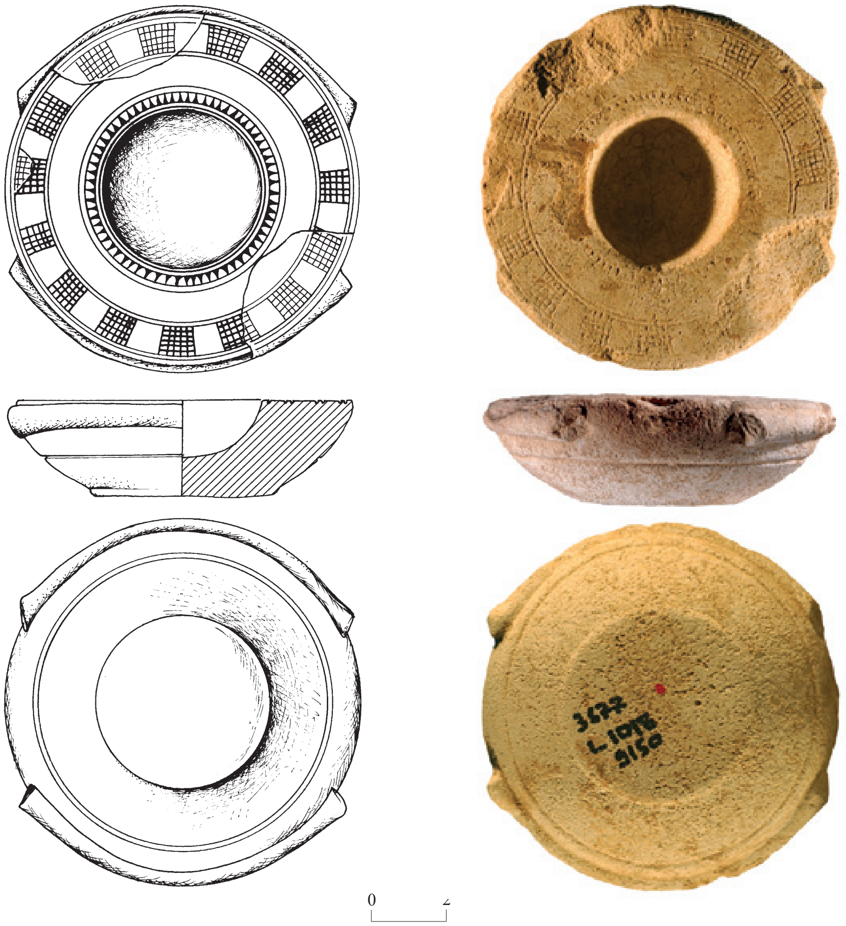

איור 18. קערת אבן (L1018/B9138).

הקערה כ־9.6 ס״מ וגובהה 2.9 ס״מ. במרכזה שקע שקוטרו כ־4 ס״מ ועומקו כ־1.4 ס״מ. לקערה בסיס דיסקוס ושתי ידיות בריח אופקיות שאורכן 8.8 ס״מ. שפת הקערה, שנשברה בשלושה מקומות, עוטרה בדגם גאומטרי חרות, רדוד, של קווי שתי וערב הנתונים בתוך מעגל. הדגם חוזר על עצמו 11 פעמים, אך נראה שהוא חזר לפחות 14 פעמים לאורך השפה. סביב השקע שבמרכז הקערה חרותים שלושה עיגולים חד־מרכזיים ומשולשים קטנים. לדעת בר״ג (תשמ״ה), הקערות יוצרו בממלכת ישראל וניכרת בהם השפעת כלי האבן הפניקיים. לעומתו, ברנדל (מידע בעל פה) סבור שאמנם כלים דומים יוצרו גם בממלכת יהודה, אך הקערה מכתף־הינום יוצרה בממלכת ישראל, וזאת משום ששתי ידיות הבריח והפרופיל של הכלי אופייניים לממלכת ישראל ונעדרים ביהודה. לדעת ברנדל, ייתכן שהקערה מכתף הינום הייתה שייכת לתושב ממלכת ישראל שגלה עמה לממלכת יהודה לאחר חורבן שומרון (722 לפסה״נ) ונקבר עמה במערת הקבורה; גם הנר מתקופת הברזל (איור 13: 3) שייך כנראה למערה זו. מערת הקבורה נהרסה כאמור בתקופה הרומית, עת פעלה במקום מחצבה, אך למרות ההרס אפשר להבחין בשרידי חדר או חצר של אותה המערה.

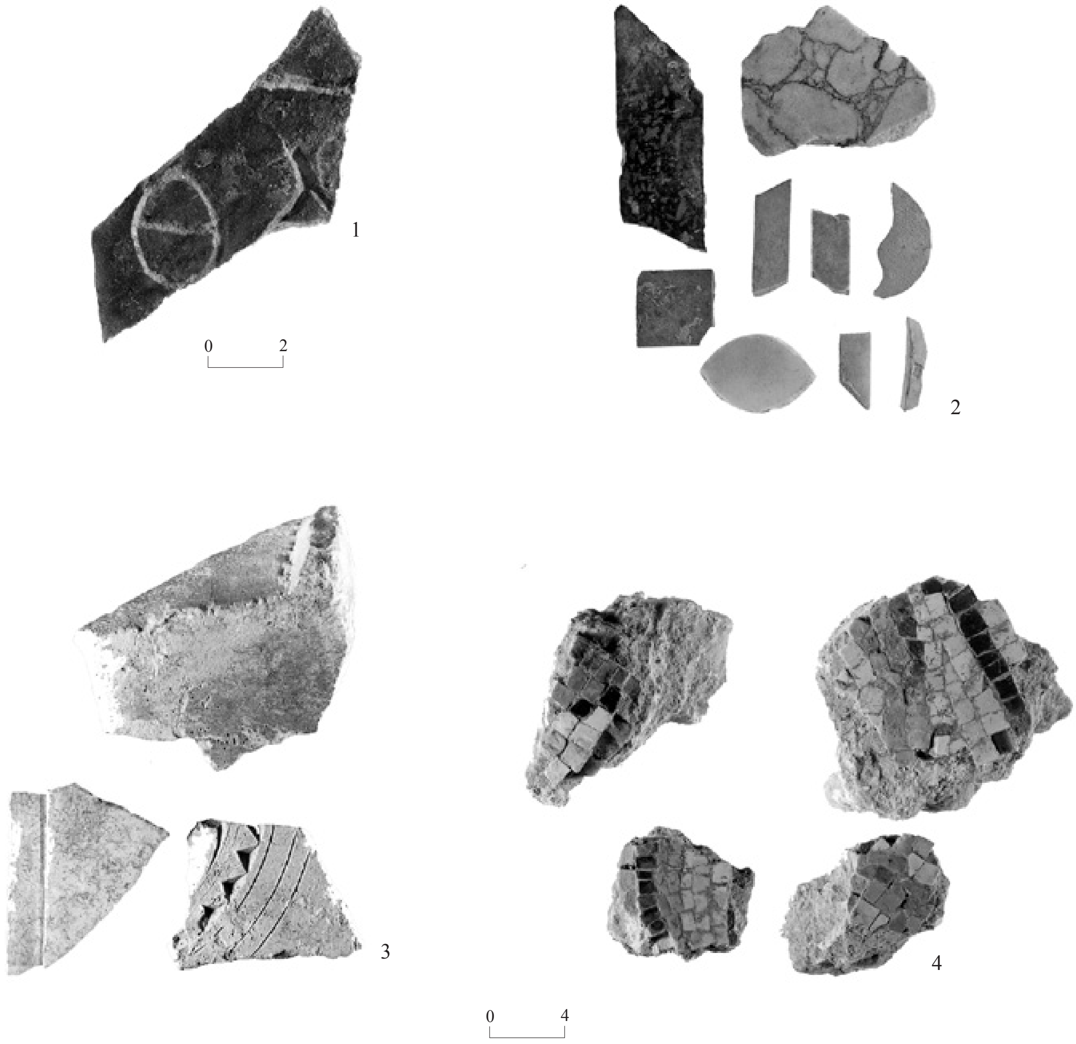

איור 19. שונות.

מס׳	הממצא	לוקוס	תיאור
1	שבר כתובת יוונית	589	שיש ירוק־אפור
2	לוחיות קטנות משיש ואבנים צבעוניות	539	שיש ורוד בעל עורקים דקים בצבע בורדו וחברבורות בצבע לבן, שיש שחור עם גרגרים ירוקים, אבני שיבוץ: אבן אדומה, אבן לבנה בגוון ורדרד ושיש לבן
3	שברי גלוסקמה	618	אבן גיר רכה
4	פסיפס	539	צבעים: לבן, שחור, ורוד, אדום, בורדו וירוק

שבר כתובת יוונית.—השבר (6.5 ס״מ אורך, 5.5 ס״מ רוחב, כ־3 ס״מ עובי) נמצא בקבר L589 (איור 19:1). הכתובת נחקקה על לוח שיש ירוק־אפור, וממנה נשתמרו האותיות O (גודלה 8 מ״מ) ו־X, ומעליהן קו אופקי.

לוחיות קטנות משיש ומאבנים צבעוניות.—הלוחיות נמצאו במילוי ממזרח לכנסייה (L539), והן שימשו כנראה לשיבוץ אחת מרצפות הכנסייה (איור 19:2). הלוחית הימנית העליונה עשויה משיש ורוד (7.5 × 7.5 ס״מ, עובי 1 ס״מ) בעל

עורקים דקים בצבע בורדו וחברבורות בצבע לבן. הלוחית השמאלית העליונה רבועה (4.5 × 11.5 ס״מ, עובי 1 ס״מ), משיש שחור שבו גרגרים ירוקים. באבני השיבוץ אבן אדומה רבועה (4 × 4 ס״מ, עובי 1 ס״מ) וכמה לוחיות מאבן לבנה בגוון ורדרד. לוחית אחת עוצבה בצורת סהר (2.7 × 6.0 ס״מ, עובי 0.8 ס״מ), ולוחית נוספת, משיש לבן, עוצבה כעלה מחודד בשני קצותיו (4 × 7 ס״מ, עובי 1 ס״מ).

שברי גלוסקמה.— נמצאו שלושה שברי גלוסקמה מאבן גיר רכה (איור 3:19). הם נמצאו בלוקוס 618, מילוי מעל קברים מדופנים, ולכן אין ודאות שהשברים שייכים לגלוסקמה אחת. השבר העליון באיור הוא פינה של תחתית הגלוסקמה (14 ס״מ אורך, 9.5 ס״מ רוחב מרבי, 9 ס״מ גובה, עובי 2.5–4.0 ס״מ). שבר נוסף הוא חלק מדופן מעוטרת בוורדה וסביבה שלושה מעגלים חד־מרכזיים חרותים. השבר השלישי (8.5 × 10.0 ס״מ, 3 ס״מ עובי) שייך למכסה, שממנו נשתמרו שוליים נמוכים ברוחב 2.5 ס״מ ובעומק 1.5 ס״מ.

ארבעה קטעי פסיפס (איור 4:19).— השברים התגלו במילוי שבו נמצאו הלוחיות והאבנים הצבעוניות (L539). אבני הפסיפס שוקעו בשכבת טיח לבן בעובי 7 מ״מ, שהונחה על שכבת טיח אפור בעובי 3 ס״מ. גודל האבנים בארבעת הקטעים זהה וכך גם צפיפות האבנים. נראה על כן שהם שייכים לאותה רצפת פסיפס, אך הקטעים קטנים מכדי לשחזר את הדגם. צבעי האבנים: לבן, שחור, אדום, ורוד, בורדו, ירוק.

סיכום ומסקנות

תוצאות החפירה בכתף הינום תואמות בעיקרן את תוצאות החפירות שערך ברקאי באתר. מערות קבורה נחצבו במדרון המזרחי של הגבעה בתקופת הברזל, ונראה שכבר אז מוצר הלוואי של חציבתן היה אבני בנייה. כלי החרס מהתקופה הרומית הקדומה, שנמצאו במילויים מעל המחצבה, מלמדים כי הייתה פעילה בתקופה זו, ואפשר שכתוצאה מכך נפגעו מערות הקבורה. נראה שהיו מערות קבורה נוספות מתקופת הברזל במדרון המזרחי של כתף הינום, במפלס נמוך מזה של שורת המערות שחפר ברקאי, אולם כל שנותר מהן היא תחתית מאספה אחת (L310). ההרס שגרמה המחצבה למערות הקדומות ניכר בסימני החציבה ובאבנים אחדות שנחצבו, אך טרם נותקו, בחצרות שממזרח למערות הקבורה.

בחפירתנו לא נמצאו קברי כוכים חצובים מהתקופה הרומית הקדומה, האופייניים לשיטת הקבורה היהודית, על אף ששדה הקבורה של ירושלים בימי הבית השני מקיף את כל סביבות העיר (קלונר וזיסו תשס״ג: 9–11). בדיקת כיווני השתרעות הנקרופוליס מעלה כי ממערב לעיר מצויים רק 16% מהקברים. ייתכן שיש לתלות עובדה זאת בטיב הסלע: מצפון, מדרום וממזרח לעיר מצוי סלע רך ונוח לחציבה, ואילו במערבה עיקר הסלע מסוג מיזי אחמר ואלוביום. סיבה אפשרית נוספת קשורה אולי להלכה היהודית המופיעה במשנה: ״מרחיקין את הנבלות ואת הקברות ואת הבורסקי מן העיר חמישים אמה. אין עושין בורסקי אלא למזרח העיר. רבי עקיבא אומר: לכל רוח הוא עושה חוץ ממערבה ומרחיק חמישים אמה״ (משנה, בבא בתרא, ב:ט). בתלמוד הירושלמי (ירושלמי, בבא בתרא ג, ט–י״ג ע״ג) מבואר שתנא קמא סובר כי ניתן לחצוב את מערות הקבורה מכל עברי העיר, ובלבד שירחיקו חמישים אמה, ולעומתו ר׳ עקיבא סובר כי ממערב לא ניתן לקבור, כיוון שממערב הרוח תדירה. ייתכן שמיעוט הקברים ממערב לעיר מלמד כי אכן היו כאלה שמתוך התחשבות נהגו כהלכת ר׳ עקיבא, אך בפועל המרחק בין כתף הינום לעיר הוא כמה מאות מטרים, ולכן לא היה ממש בחשש מריחות רעים. כיוון שנמצאו באתר קברים מתקופת הברזל נראה, כי לא איכות הסלע מנעה חציבת נוספים בימי הבית השני אלא ההלכה שהתגבשה באותה תקופה, המשתקפת במשנה שהובאה לעיל, היא הגורם להימנעות מחציבת הקברים במקום.

בתקופה הרומית המאוחרת שימש המקום לקבורה בשני אופנים: קרמציה, שבה נקברו השרידים בקנקנים או בסירי בישול ששימשו אורנות, ואינהומאציה, שבה נקברה גופת הנפטר בשלמותה. קרמציה מעידה על קיומה של אוכלוסייה פגנית, שכן ההלכה היהודית איננה מתירה זאת. שיטת קבורה זו רווחה בקרב חיילי הצבא הרומי ודרכם נפוץ הנוהג בכל רחבי האימפריה הרומית (Morris 1992:XIII, Fig. 1).

ברקאי (תשמ״ו:19) סבר שבכתף הינום נקברו חיילי הלגיון העשירי, אך ממצאי חפירתם של אבני וגרינהוט בחקל דמא העלו שגם ילדים נקברו כך, דהיינו שיטת קבורה זו איננה ייחודית לחיילים אלא שימשה את כלל האוכלוסייה הפגנית שישבה באותה עת (המאות הב׳–הד׳ לסה״נ) בירושלים (Avni and Greenhut 1996:35). עדויות לקבורה

באינהומאציה נמצאו בחלקו המזרחי של שטח החפירה, במקום שבו הסלע משתפל ומפלסו נמוך יותר. הקברים נחפרו כפירים שדופנו באבנים בינוניות; בשכבת הסלע נחצבו שקתות הקבורה שכוסו בלוחות אבן. הנפטרים הונחו כנראה בארונות עץ כפי שמעידים המסמרים שנמצאו בכמה מהשקתות. טוינבי (Toynbee 1982) טענה שמאמצע המאה הב׳ עד המאה הד׳ לסה״נ חל שינוי הדרגתי בשיטת הקבורה, במעבר מקרמציה לאינהומאציה. שינוי זה, שהחל ברומא בקרב השכבות הגבוהות, הלך והתפשט גם בקרב השכבות הנמוכות ומשם לרחבי האימפריה. ייתכן שחפירתנו משקפת התפתחות זו, והיא שייכת לשלב שבו שתי שיטות הקבורה שימשו יחדיו.

בתקופה הביזנטית נבנתה במקום כנסיית בזיליקה גדולה. תוצאות החפירה הנדונה אינן תואמות לגמרי את השחזור שהציע ברקאי. החדר שנמצא בצפון־מזרח הכנסייה מאפשר לשחזר כנסייה בעלת אולם תווך בין שני זוגות סיטרות, ולא כנסייה בעלת אולם תווך בין שתי סיטרות. כנסייה מרשימה זו — שממדיה על פי השחזור של ברקאי (תשמ״ה:95–97) 45 × 25 מ׳, ועל פי שחזורנו כ־45.0 × 35.1 מ׳ — הייתה אחת הכנסיות ששרתו צליינים. כפי שציין ברקאי (תשמ״ה:97), מיקומה על פרשת דרכים, במבואות העיר הקדושה, הוא שהפכה למרכז צלייני. אנו מקבלים את הצעתו של אריאל (כרך זה) לדחות את הצעת הזיהוי של האתר הביזנטי בכתף הינום עם כנסיית ״גיאורגיוס הקדוש מחוץ לחומות״, הזהה כנראה לכנסיית ״גיאורגיוס הקדוש מחוץ למגדל דוד״ (ר׳ ברקאי תשמ״ה: 97), על סמך העדר מטבעות מן המחצית השנייה של המאה הז׳ לסה״נ, הן מהחפירות שלנו הן מחפירות קודמות באתר.

נספח 1. רשימת הלוקוסים הנזכרים במאמר וממצא מיוחד.

הלוקוס	תיאור	ממצא מיוחד
105	מילוי מתחת לפני השטח	שבר נר זכוכית (ר׳ Katsnelson, this volume: Fig. 1:1) מטבעות (ר׳ אריאל, כרך זה: מס׳ 14, המאה הה׳; מס׳ 19, המאות הד׳–הה׳)
106	מילוי מול מערה 22 שחפר ברקאי	מטבע (ר׳ אריאל כרך זה: מס׳ 22, המאות הד׳–הו׳)
304	מילוי ובו עצמות אדם שלא בארטיקולציה	סיר בישול (המאות הא׳–הב׳) (איור 14 :1) 8 פרטים (2 בוגרים, ילד בן 4–5 ותינוק בן 2–3) (ר׳ נגר, כרך זה: טבלה 3) בקבוק זכוכית (ר׳ Katsnelson, this volume: Fig. 1:5)
310	בור עגול חצוב ובו עצמות אדם, כנראה תחתית מאספה של מערה, שנהרסה מהמחצבה	שברי גוף של כלי חרס מתקופת הברזל ומהתקופה הפרסית עצמות של פרטים מגיל שנה עד 60> (ר׳ נגר, כרך זה: טבלה 1)
311	מילוי על הסלע, במחצבה	צפחת רומית קדומה (איור 14 :2)
500 501	פני שטח	שפת קערה מזכוכית (ר׳ Katsnelson, this volume: Fig. 1: 1) מטבע (ר׳ אריאל, כרך זה: מס׳ 15, זנון)
504	מילוי תחת פני שטח	
505	קבורת קרמציה בקנקן ששפתו לא השתמרה	עצמות של פרט 1 (ר׳ נגר, כרך זה: טבלה 3)
507	קבורת קרמציה בקנקן ששפתו לא השתמרה	מטבע (לא זוהה) עצמות של פרט 1 (ר׳ נגר, כרך זה: טבלה 3)
511	פני שטח	מטבע (ר׳ אריאל, כרך זה: מס׳ 5, אגריפס הא׳)
512	פני שטח	מטבעות (ר׳ אריאל, כרך זה: מס׳ 2 [חשמונאי], מס׳ 6 [פסטוס])
513	קבורת קרמציה בקנקן	קנקן (איור 16 :1)
514	פני שטח	מטבעות (ר׳ אריאל, כרך זה: מס׳ 7 [המאה הד׳], מס׳ 16 [המאה הד׳])
518	מילוי ליד W2	פך ובקבוק דמוי־פמוט מזכוכית (ר׳ Katsnelson, this volume: Fig. 4:5, 9) מטבע (ר׳ אריאל, כרך זה: מס׳ 3, ולריוס גרטוס)
521	מילוי תחת פני שטח	נר חרס דמוי פמוט (המאות הו׳–הח׳) (איור 17 :14)
523	קבורת קרמציה בקנקן	בקבוקי זכוכית דמויי־פמוט (ר׳ Katsnelson, this volume: Fig. 2:7, 8) עצמות של פרט 1 (ר׳ נגר, כרך זה: טבלה 3)

נספח 1. (המשך)

הלוקוס	תיאור	ממצא מיוחד
524	פני שטח	מטבעות (ר׳ אריאל, כרך זה: מס׳ 13 [425–455], מס׳ 23 [המאות הד׳–הו׳]).
527	שתי קבורות קרמציה: בקנקן ללא שפה ובסיר בישול	סיר בישול (איור 16: 9) גביע/קערה מזכוכית (ר׳ Katsnelson, this volume: Fig. 1:3) מטבע (לא זוהה)
528	תעלת מים	
529	מתקן מטויח	
530	פני שטח (הורדת מחיצה)	מטבע (ר׳ אריאל, כרך זה: מס׳ 26, עבאסי)
532	קרמציה(?), כתם אפר ובו עצמות	בקבוק דמוי־פמוט מזכוכית (לא איור)
533	ר׳ לעיל	
535	קבר שנהרס(?)	גביע/קערה מזכוכית (ר׳ Katsnelson, this volume: Fig. 1:2)
539	מילוי	לוחיות מאבן ומשיש (איור 19: 2) אבני פסיפס (איור 19: 4) ספל זכוכית (ר׳ Katsnelson, this volume: Fig. 3:14)
540	רצפת טיח	
543	פני שטח	מטבע (ר׳ אריאל, כרך זה: מס׳ 9, תיאודוסיוס הא׳)
544	בדיקה תחת רצפה 540	מטבע (ר׳ אריאל, כרך זה: מס׳ 21, המאות הה׳–הו׳).
545	מילוי תחת פני שטח	שברי פסיפס
548	פני שטח	מטבעות (ר׳ אריאל, כרך זה: מס׳ 8 [קונסטנטיוס הב׳], מס׳ 10 [383–395], מס׳ 11 [395–408]).
554	קרמציה בסיר בישול ללא שפה	מטבע (לא זוהה)
566	מילוי מתחת פני שטח, בין קברי שוחה מדופנים (L574, L580)	נרות דיסקוס (המאות הא׳–הג׳) (איור 17: 5–7) עששית (איור 15: 6) מטבע (ר׳ אריאל, כרך זה: מס׳ 1, אנטיוכוס הג׳)
571	מילוי מתחת פני שטח	קערה (המאות הו׳–הח׳) (איור 15: 2) סיר בישול (המאות הב׳–הג׳) (איור 16: 7) סירי בישול (המאות הה׳–הז׳) (איור 16: 5, 6, 8) נרות מקורצפים (איור 17: 1, 2) נר דיסקוס (איור 17: 3)
573	קבר פיר מדופן	מסמרים עצמות אדם שרופות (ר׳ נגר, כרך זה: טבלה 3)
574	קבר פיר מדופן	מסמרים
575	קבר פיר מדופן	
576	קבר שוקת חצוב	
577	קבר פיר מדופן	עצמות של פרט 1 (ר׳ נגר, כרך זה: טבלה 3)
580	קבר פיר מדופן	נר דיסקוס (המאות הא׳–הג׳) (איור 17: 4)
581	קבר פיר מדופן	עצמות אדם (ר׳ נגר, כרך זה: טבלה 3)
584	קבר פיר מדופן	
585	קבר פיר מדופן	
586	תחת לוחות קירוי בקבר 585	קערה (איור 15: 1) עצמות אדם (ר׳ נגר, כרך זה: טבלה 3)
587	קבר פיר מדופן	מטבעות (ר׳ אריאל, כרך זה: מס׳ 12 [425–455], מס׳ 24 [המאות הד׳–הו׳]) עצמות אדם (ר׳ נגר, כרך זה: טבלה 3)

נספח 1. (המשך)

הלוקוס	תיאור	ממצא מיוחד
588 + 596	קבר פיר מדופן	סיר בישול (המאות הג׳–הד׳) (איור 4:16) עצמות אדם (ר׳ נגר, כרך זה: טבלה 3)
589 + 600	קבר פיר מדופן	קערה (איור 3:15) קנקן (המאות הב׳–הד׳) (איור 2:16) שבר נר דיסקוס (המאות הא׳–הג׳) (לא אויר) שבר כתובת על אבן (איור 1:19) עצמות אדם (ר׳ נגר, כרך זה: טבלה 3)
592+ 610	מתקן עגול בנוי מאבנים קטנות	שבר נר (המאות הד׳–הה׳) (איור 11:17) שבר פך (המאות הו׳–הז׳) (איור 5:15)
594	קבר במחיצה שהתמוטט	בקבוק דמוי־פמוט מזכוכית (ר׳ Katsnelson, this volume: Fig. 2:12)
595	קבר במחיצה שהתמוטט	בקבוק דמוי־פמוט מזכוכית (ר׳ Katsnelson, this volume: Fig. 2:11)
596	תחת לוחות קרוי בקבר 588	
600	תחת לוחות קרוי בקבר 589	
603	קבר פיר מדופן	שבר נר חרס דמוי־פמוט קטן (המאות הד׳–הו׳) (איור 12:17) שבר גוף קנקן מטיפוס עזה (איור 3:16)
604	לוחות אבן, כנראה כיסוי של קבר ארגז חצוב בסלע	לא נחפר
607	קבר ארגז חצוב בסלע	לא נחפר
609	מתחת למתקן 592 ומעל קבר פיר	לא נחפר
610	מתחת למתקן 592, קבר פיר	לא נחפר
611	מילוי תחת פני שטח	מטבע (ר׳ אריאל, כרך זה: מס׳ 18, המאות הד׳–הה׳)
612	מילוי תחת פני שטח	מטבע (ר׳ אריאל, כרך זה: מס׳ 20, המאות הד׳–הה׳)
616	מילוי במחיצה ליד קבר 609	
617	גל אבנים (כנראה שרידי דפנות של קבר פיר)	שבר גוף של קערה מעוטרת בחריתה (איור 4:15) עששית (המאות הד׳–הו׳) (איור 7:15) נרות בית נטיף (המאות הג׳–הד׳) (איור 9:17, 10) נר דמוי פמוט מעוטר בצלב (איור 13:17)
618	קבר פיר מדופן	שברי גלוסקמה (איור 3:19)
619	קבר פיר מדופן	לא נחפר בקבוקון זכוכית (ר׳ Katsnelson, this volume: Fig. 2:13)
620	קבר פיר מדופן	
621	קבר פיר מדופן	
621/1	קבר פיר מדופן	
622	תעלה	
W106	קיר הממשיך לתוך המחיצה, מדרום לתעלה W108	מטבע (ר׳ אריאל, כרך זה: מס׳ 25 [428–565])
1012	מילוי בצפון השטח החפירה	נר פתוח (סל 9126) עצמות אדם מרוסקות ואבק עצמות
1013	מילוי מעל קבר שוחה שדוד	אלבסטרון מחרס (איור 5:13)
1018	מילוי בצפון־מזרח שטח החפירה	קערה מהתקופה הפרסית (איור 1:13) נרות מתקופת הברזל 2 (איור 2:13, 3) קערת תמרוקים מאבן מתקופת הברזל 2ב׳ (איור 18)
1021	קבר פיר מדופן	פכית מתקופת הברזל 2 (איור 4:13)

הערות

[1] החפירה נערכה מטעם רשות העתיקות ובמימון קרן ״מורשת בגין״ לקראת הכשרת השטח לבניית מרכז מורשת בגין. החפירה נערכה בשנים 1999 (הרשאה מס׳ A-3007), 2002 (הרשאה מס׳ A-3677) ו־2003 (הרשאה מס׳ A-3841). השתתפו בחפירה רינה אבנר (בכל חודשי החפירה) ויחיאל זלינגר (בחודשים פברואר–אפריל), אירה ברש (ניהול שטח ביוני–יולי), אברהם האג׳יאן, ויאצ׳יסלב פירסקי וואדים אסמן (מדידות), מריאנה זלצברגר, צילה שגיב וקלרה עמית (צילומי שטח וממצא), אלה אלטמרק (מעבדת מתכת), נגה זאבי ואירנה פיקובסקי (ציור ממצאים), רוני גת ויוסף בוקנגולץ (רפאות), דונלד צ׳ אריאל וגבריאלה ביכובסקי (נומיסמטיקה), יוסי נגר (אנתרופולוגיה פיסית) ונטליה כצנלסון (עיבוד כלי זכוכית).

[2] את כלי החרס זיהה פרופ׳ אפרים שטרן, ולו אנו מודים.

[3] דעה שונה הביע ברקאי (מידע בעל פה), הסבור שמקורם של הממצאים הללו בשרידי יישוב או במצודה שהיו באתר. תודתנו לג׳ ברקאי ששיתף אותנו במחשבותיו.

הפניות

אבי־יונה מ׳ תש״י. חפירות שיח׳ באדר. **ידיעות** טו: 19—24.

אבנימלך מ׳ תשי״ז. השפעת התנאים הגיאולוגיים של ירושלים על התפתחות יישובה. בתוך **יהודה וירושלים: הכינוס הארצי השנים־עשר לידיעת הארץ**. ירושלים. עמ׳ 129—136.

אריאל ד״צ, כרך זה. מטבעות מהחפירה בכתף הינום, ירושלים.

בר״ג ד׳ תשמ״ה. כלי אבן פניקיים מן המאות הח׳–ז׳ לפנה״ס. **ארץ־ישראל** יח: 215—232.

ברקאי ג׳ תשמ״ה. חפירות כתף־הינום בירושלים. **קדמוניות** 68: 94—108.

ברקאי ג׳ תשמ״ו. **כתף הינום: מטמון אל פני חומות ירושלים** (קטלוג מוזיאון ישראל 274). ירושלים.

ברקאי ג׳ תשמ״ט. ברכת הכוהנים על לוחיות כסף מכתף הינום בירושלים. **קתדרה** 52: 37—76.

גבע ה׳ תשמ״ג. האם היה קיים ׳מחנה לגיון׳ רומי בירושלים—ביקורת ארכיאולוגית. **קתדרה** 25: 3—20.

נגר י׳. כרך זה. עצמות אדם מהחפירה בכתף הינום, ירושלים.

ספראי ז׳ וששון א׳ תשס״א. **חציבה ומחצבות אבן בארץ־ישראל בתקופת המשנה והתלמוד**. ירושלים.

פיקרד ל״א תשט״ז. המצב הגיאולוגי של ירושלים. בתוך מ׳ אבי יונה, עורך. **ספר ירושלים: טבעה, תולדותיה והתפתחותה של ירושלים מקדמת ימיה ועד לזמננו**. ירושלים. עמ׳ 35—44.

קלונר ע׳ תשס״ג. קברי קרימציה בירושלים: עדות ארכיאולוגית לתהליכים של שינויי אוכלוסייה וחברה. בתוך א׳ ברוך וא׳ פאוסט, עורכים. **חידושים בחקר ירושלים, הקובץ השמיני**. רמת גן. עמ׳ 93—100.

קלונר ע׳ וזיסו ב׳ תשס״ג. **עיר הקברים של ירושלים בימי הבית השני**. ירושלים.

Aharoni Y. 1964. *Excavations at Ramat Raḥel* II: *Seasons 1961 and 1962*. Rome.

Arubas B. and Goldfus H. eds. 2005. *Excavations on the Site of the Jerusalem International Convention Center (Binyanei Ha'Uma): A Settlement of the Late First to Second Temple Period, the Tenth Legion's Kilnworks, and a Byzantine Monastic Complex; The Pottery and Other Small Finds* (*JRA* Suppl. S. 60). Portsmouth, R.I.

Avni G. and Greenhut Z. 1996. Architecture, Burial Customs and Chronology. In G. Avni and Z. Greenhut. *The Akeldama Tombs: Three Burial Caves in the Kidron Valley, Jerusalem* (IAA Reports 1). Jerusalem. Pp.1–39.

Barag D. and Hershkovitz M. 1994. Lamps from Masada. In *Masada* IV: *The Yigael Yadin Excavations 1963–1965, Final Reports*. Jerusalem. Pp. 1–147.

Barkay G. 1994. Excavations at Ketef Hinnom in Jerusalem. In H. Geva ed. *Ancient Jerusalem Revealed*. Jerusalem. Pp. 85–106.

Ben-Arieh R. and Coen-Uzzielli T. 1996. The Pottery. In G. Avni and Z. Greenhut. *The Akeldama Tombs: Three Burial Caves in the Kidron Valley, Jerusalem* (IAA Reports 1). Jerusalem. Pp. 73–93.

Canaan T. 1933. *The Palestinian Arab House: Its Architecture and Folklore.* Jerusalem.

Corbo V. 1955. *Gli scavi di Kh. Siyar el-Ghanam (Campo dei Pastori) e i monasteri dei dintorni* (SBF Collectio Maior 11). Jerusalem.

De Groot A., Geva H. and Yezerski I. 2003. Iron Age II Pottery. In H. Geva. *Jewish Quarter Excavations in the Old City of Jerusalem Condncted by Nahman Avigad, 1969–1982* II: *The Finds from Areas A, W and X-2; Final Report*. Jerusalem. Pp. 1–49.

Galling K. 1936. Die Nekropole von Jerusalem. *PJ* 32:73–101.

Hennessy J.B. 1970. Preliminary Report on Excavations at the Damascus Gate, Jerusalem, 1964–1966. *Levant* 2:22–27.

Katsnelson N. This volume. Glass Finds from Ketef Hinnom, Jerusalem.

Magness J. 1993. *Jerusalem Ceramic Chronology: Circa 200–800 CE* (*JSOT*/ASOR Monograph Series 9). Sheffield.

Majcherek G. 1995. Gazan Amphorae: Typology Reconsidered. In H. Meyza and J. Młynarczyk eds. *Hellenistic and Roman Pottery in the Eastern Mediterranean—Advances in Scientific Studies (Acts of the II Nieborów Pottery Workshop; Nieborów, 18–20 December 1993)*. Warsaw. Pp. 163–178.

Morris I. 1992. *Death-Ritual and Social Structure in Classical Antiquity*. Cambridge.

Rapuano Y. 1999. The Hellenistic through Early Islamic Pottery from Ras Abu Ma'aruf (Pisgat Ze'ev East A). *'Atiqot* 38:171–203.

Stern E. 2007. Persian Period Pottery. In E. Stern. *En-Gedi Excavations* I: *Conducted by B. Mazar and I. Dunayevsky; Final Report (1961–1965)*. Jerusalem. Pp. 198–227.

Toynbee J.M.C. 1982. *Death and Burial in the Roman World*. London.

Tushingham A.D. 1985. *Excavations in Jerusalem 1961–1967* I. Toronto.

Tzaferis V., Onn A., Feig N. Rapuano Y. and Weksler S. 1991. Jerusalem—The Third Wall. *ESI* 10: 130–133.

Vincenz A. de 2007. The Pottery. In Y. Hirschfeld. *En-Gedi Excavations* II: *Final Report (1996–2002)*. Jerusalem. Pp. 234–427.

Wightman G.J. 1989. *The Damascus Gate, Jerusalem: Excavations by C.-M. Bennett and J.B. Hennessy at the Damascus Gate, Jerusalem 1964–66* (BAR Int. S. 519). Oxford.

A CEMETERY, A QUARRY AND REMAINS OF A CHURCH AT KETEF HINNOM, JERUSALEM

RINA AVNER AND YEHIEL ZELINGER
(PP. 23*–53*)

Ketef Hinnom is located on the eastern slope of a hill 736 m above sea level, overlooking Mount Zion to the east (Figs. 1, 2; Plan 1). Previous excavations at the site (Barkay 1994; 1995) exposed the remains of burial caves from Iron Age II and the Persian period, some of which were reused during the Late Roman period. During the Second Temple period, the area was exploited as a quarry, and later, during the Late Roman period, for burial. The Roman-period burials consisted of rock-hewn troughs, some of which held evidence for cremation—the cremated ashes were collected and placed in either cooking pots or jars. Barkay also excavated the remains of a large Christian basilica (45 × 25 m; Plan 1) with a central apse in the east. Barkay proposed to reconstruct the apse between two auxilliary rooms. He identified the church with the "Church of St. George outside the walls", mentioned in the *Commemoratorium* (written in around 808 CE).

The results of the new excavations are largely consistent with the finds uncovered by Barkay. They revealed the remains of two burial caves from Iron Age II (Plan 2), which were destroyed by quarrying activity during the Second Temple period (Figs. 3–5; Plan 3). A cosmetics bowl (Fig. 18) is a special and previously unknown find; according to Baruch Brandl (pers. comm.), it was brought to Jerusalem by Israelite refugees before Nebuchadnezzar's conquest of the city. The excavation also revealed a Late Roman-period cemetery (Figs. 7, 8; Plans 5–9) and additional cremated burials (Fig. 6), which are attributed to the pagan population living in Jerusalem after the fall of the Second Temple.

The architectural finds from the Byzantine period (Figs. 9–12) confirmed the identification of the auxiliary rooms next to the apse, following Barkay's suggestion. However, based on the numismatic finds from both the recent excavations and those of Barkay (see Ariel, this volume), which do not include coins from the mid-seventh century CE, the Byzantine church at Ketef Hinnom should not be identified with the "Church of St. George outside the walls".

The finds include pottery dating to Iron II, the Persian and early Hellenistic periods (Fig. 13), the Early Roman period (Fig. 14). and the Late Roman–Byzantine periods (Figs. 15–17). Other small finds are presented in Figs. 18, 19.

CAPTIONS TO ILLUSTRATIONS

Fig. 1. Location map.
Fig. 2. Area prior to the excavation, general view looking southwest.
Plan 1. Plan of the new excavation and Barkay's excavations.
Plan 2. Plan of the excavation.
Fig. 3. The quarry, looking southwest.
Fig. 4. Partially quarried-out stone, looking west.
Fig. 5. Part of a courtyard-type quarry, looking east.
Plan 3. Area M.
Fig. 6. Cremation burial (L554), looking east.
Fig. 7. Hewn shaft grave with two troughs at bottom (L575/576), looking west.
Plan 4. Hewn shaft grave (L575, 576), plan and section.
Fig. 8. Four shaft graves lined with stone, looking northeast; from right to left: L600, L596, L581, L586.
Plan 5. Stone-lined shaft grave (L585, L584), plan and section.
Plan 6. Grave L581, plan and sections.
Plan 7. Grave L577, plan and sections.
Plan 8. Grave L596, plan and sections.
Plan 9. Grave L600, plan and sections.

Fig. 9. Wall 4, looking east.
Fig. 10. A Byzantine plastered installation (L529), looking west.
Fig. 11. A Byzantine installation (L592), built over stone-lined shaft graves from the Late Roman period, looking south.
Fig. 12. Byzantine-period walls, looking northwest: lower right, W105, to left, W100, and above them, W103.
Fig. 13. Pottery from Iron Age II, and from the Persian and Hellenistic periods.
Fig. 14. Pottery from the Early Roman period.
Fig. 15. Pottery from the Late Roman and Byzantine periods.
Fig. 16. Pottery from the Late Roman and Byzantine periods.
Fig. 17. Oil lamps from the Late Roman and Byzantine periods.
Fig. 18. Stone bowl (L1018, B9138).
Fig. 19. Miscellaneous.